Республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың нитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 205 (15179) ◆ 1993 чылдың октябрь 29, пятница ◆ Солунга ат салган шагы 21.45 ⇶ Салар өртээ 20 рубль.

«РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНГА ТУС ЧЕР БОТ-БАШКАРЫЛГАЗЫНЫҢ РЕФОРМАЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА»

МОСКВА. (РосИТА—СЧТА). Россия Федерациязының Президентизинин парлалга албаныны дыннатканы-биле алырга, РФ-тиң Президентизи Борис Ельцин «Россия Федерациязынга тус чер бот-башкарылгазының реформазының дугайында» Чарлыкты үндүрген, а ол ышкаш ол Чарлыы-биле «Үе-чада аайы-биле конституция реформазының үезинде Россия Федерациязынга тус чер бот-башкарылгазын организастаарының үндезиннериниң дугайында» Дүрүмнү бадылаан. Ол документилериниң бижимелдерин парлаар-дыр бис:

Улусчу эрге-чагырганың үндезиннери бижыглаар Россия Федерациязынга тус чер бот-башкарылгазының реформазын хандырар сорулга-биле, а ол ышкаш Россия Федерациязының субъектилериниң, тус чер бот-башкарылгазының органнарының болгаш оларның ассоциацияларының инициативаларын болгаш саналдарын өөренип көргеш, **доктаадырым болза:**

1. Үе-чада аайы-биле конституция реформазының үезинде Россия Федерациязынга тус чер бот-башкарылгазын организастаарының үндезиннериниң дугайында капсырылгалап киирген Дүрүмнү бадылаар.

2. «Россия Федерациязынга тус чер бот-башкарылгазының дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузун, өскедаа хоойлужудулга актыларын бо Чарлыкка чөрүшпейн турар кезээнге ажыглаар.

3. Россия Федерациязының составында республикаларның, крайларының, областарының, федералдыг ужур-дузалыг хоорайларының, автономнуг областың, автономнуг округтарының күрүне эрге-чагыргазының органнарынга сүмелээр үүлдер болза:

тус чер бот-башкарылгазының реформазын бо Чарлыктың негелделерин ёзугаар боттандырып чорудар;

боттуг тус чер бот-башкарылгазының магалылалдарын хандырар сорулга-биле административ-дерискээр черлер тургузуун сайзырангайжыдарының дугайында саналдарны Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлелиниг — Чаазанга 1993 чылдың декабрь 1-ге чедир киирер.

4. Улус депутаттарының хоорайлар болгаш районнар Советтериниң ажыл-чорудулгалары соксаттынар; оларның хүлээлгелерин тус черниң чогуур администрациязы күүседир.

5. 1993 чылдың декабрьдан 1994 чылдың июньга чедир үе иштинде тус чер бот-башкарылгазының төлээлелге органнарынга сонгулдаларны эрттирер. Сонгулдаларны эрттиреринің хүнүн Россия Федерациязының субъектилериниң күрүне эрге-чагыргазының органнары доктаадыр.

6. Бо Чарлыктың күштүг бооп эгелээринге чедир томуйлаткан азы сонгуткан тус чер администрацияларының баштыңнары ол тус чер бот-башкарылгазының баштыңнары болур деп санаар.

Россия Федерациязының субъектилериниң күрүне эрге-чагыргазының чаа сонгутурган төлээлелге (хоойлужудулга) органнарының шинтирин ёзугаар чогуур девискээрлериниң тус чер бот-башкарылгазының баштыңнарының сонгулдаларын хоойлужудулга ёзугаар эрттирип болур.

7. Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлели — Чаза:

Россия Федерациязынга тус чер бот-башкарылгазының реформазын боттандырып чорударын хандырар болгаш углап-башкарар талазы-биле хүлээлгелерин Россия Федерациязының Федерация болгаш национаддар херектериниң талазы-биле күрүне комитеттинге дагзыр;

Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларга тус чер бот-башкарылгазын организастаарының үндезиннериниң дугайында саналдарны бо Чарлыктың негелделерин ёзугаар ажыглап кылгаш, 1993 чылдың декабрь 1-ге чедир киирер.

8. Бо Чарлыкты Россия Федерациязының Федералдыг Хуралынга чугаалажып көөр кылдыр киирер.

9. Бо Чарлык ону парлаан үеден эгелээш, күштүг бооп кирер.

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазынга 1993 чылда сонгулдалар талазы-биле Тыва округ сонгулда комиссиязының составының дугайында
ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазынга сонгулдалар дугайында Дүрүмүнүн 14 үүлүн ёзугаар **доктаадырым болза:**

1. Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазынга 1993 чылда сонгулдалар талазы-биле Тыва округ сонгулда комиссиязын дараазында составтыг кылдыр бадылаар:

Сергей Степанович **Күжүгет** — Тываның округ сонгулда комиссиязының даргазы.

Чаагай-оол Серенович **Монгуш** — Тываның округ сонгулда комиссиязының даргазының оралакчызы.

Владимир Иванович **Канаоол** — округ сонгулда комиссиязының секретары.

Округ сонгулда комиссиязының кежигүннери:

Борис Эртине-Очурович **Оржак** — Тыва Республиканың үндүрүг полициязының Департаментизинин оператив-кылдызының Улут-Хем районда кол специализи.

Маадыр-оол Монгушевич **Данзын** — Өөр район чагырганың сан-хөө киллизиниң эргелекчизи.

Сарыг-оол Донгакович **Демдек** — Күш-ажыл болгаш чонну ажыл-биле хандырарының Бай-Тайга район төвүнүн директору.

Юрий Донгакович **Доскар**— Монгун-Тайга район чагырганың даргазының оралакчызы.

Клара Монгушевна **Кандан** — Чаа-Хөл район чагырганың өөредилге киллизиниң эргелекчизи.

Людмила Ыыевна **Кара-Сал** — Чөөн-Хемчик районнуң Чадаана хоорай чагырганың специализи.

Любовь Александровна **Карпова** — Чеди-Хөл район чагырганың даргазының оралакчызы.

Александр Палеолович **Кошкендей** — дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының Кызыл район чөвүлелиниң даргазы.

Андриан Ширинович **Лойгу** — Эрзин районнуң спорт чөвүделиниң даргазы.

Декус-оол Сыратович **Оюн** — долгандыр бойдусту болгаш бойдус курлавырларын камгалаарының Таңды район эргелениң начальниги.

Серафима Чалгын-ооловна **Сат** — Бии-Хем район талазыбиле күрүшеннің үндүрүг инспекциязының начальниги.

Павел Тооруккаевич **Сарыглар** — күш-ажыл болгаш чонну ажыл-биле хандырарының Сут-Хөл район төвүнүн директоры.

Бахо Мандерееви **Төмүр** — Тес-Хем район чагырганың сан-хөө киллизиниң эргелекчизи.

Владимир Викторович **Еромаев** — улус депутаттарының Ак-Довурак хоорай Советинин даргазы.

Лилия Николаевна **Чыргылан** — улус депутаттарының Тожу район Советинин даргазының оралакчызы.

Владимир Ильич **Шербак** — Каа-Хем районнуң Бояровка суур чагырганың даргазы.

2. Тываның округ сонгулда комиссиязы болдунуң ажылынга Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазынга сонгулдалар дугайында Дүрүмнү удурлуга болдурар.

Ш. ООРЖАК.

1993 чылдың октябрь 12.

Кызыл хоорай.

Тываның округ сонгулда комиссиязы № 28.

АДРЕЗИ: Тыва Республика, 667000, Кызыл хоорай, Чулдум кудумчузу, 18. Чаан бажыңы.

Телефон №№ 3-64-63, 3-81-20.
Факс 3-74-59.

МИЛЛИОНЕРЛЕР

Чааты көдээ Советте тус чер чагырганың даргазы Н. Т. Соскалдың дыннадып турарын ёзугаар алырга, ында он үш арат ажыл-агыйы бо күзүн 470 тонна тараанны ажаап алган. Чижээ, Андрей Натпит — 80 тонна, Олег Доспан — 53 тонна, А. Түлүш база Николай Монгуш 40-40 тонна тараанны бастырып алганнар. Араттар бо хүннерде ажаап алган дүжүдун арыглап, садып саарар ажылдарны чорудуп турар. Тараа дужааган арат ажылагыйларының арыг орулгазындан чарыгдалдарын ап кааптарга безин, миллионнар холче кирип турар.

Тыва Республиканың Президентизинин Хүндүлел бижии-биле
И. Ф. Моляновту шаннаар дугайында
ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Республиканың күрүне эргелеп башкарылга органнарынга хөй чылдарда үре-түнелдиг ажылдап келгени дээш Тыва Республиканың Чазааның чанында Өртектер болгаш өртек доктаадып тургузар талазы-биле комитеттиң даргазының бирги оралакчызы **Иван Федорович МОЛЯНОВТУ Тыва Республиканың Президентизинин Хүндүлел бижии-биле** шаннаар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

1993 чылдың октябрь 26.

№ 91. Кызыл хоорай.

Хомудал чагаалар
АРАТТААР ДЭЭШ ЧАДАШТЫМ

Мээң ачам Дивинжик Сут-Хөл районнуң Бора-Тайга суурга чурттап, ажылдап чораан. Ол черле угундан-на тараажы кижи. Чазын черни аңдарып алгаш, аңаа үрезинни чашкаш, күзүн оортан 100 барба хире дүжүттү ажаап ап турганын билир мен. Оозун бодаарга тараа өстүрүп ажаарынга кызымак кижи чораан-дыр ийин. Ынчангаш-да ынды ыйнаан, тараачын кижиниң тараазын аалдап алыр дээш коштуг аттарлыг кижилер кайыындаа четкилеп кээр чүве. Ачам тараазын ол кижилерге хире-шаа-биле орнаштыр берип турган. Ол үргүлчү-ле мынча дээр турган: «Чер ажылын сайзырадып албайн чыткаш, мал ажылын хөгжүдери бергедей бээр».

Ам бодап чоруурумга оон чугаазы кончуг шын ийин. Амгы рыноктуң кол утказын бодап олурарга, бистер шагдагы ол хуу амыдыралыны высче бүрүн шилчип кирер ужурлуг бис. Ону ынчаар эгелеп көөр-дүр деп бодааш арат ажыл-агыйын тургузуп алыр дээш чадап кагдым. Ол күзелим ийи чыл он ай дургузунда боттанмайн тур. Сут-Хөлге район чагырыкчызы М. Д. Кара-Сал турда эгелээн мен. Ынчалза-даа мынчага чедир оортан түүнел үнмээн. Суму чагырганың даргазы 30 гектар чер чөпшээрөп бээрге, совхоз директору орта удурлангаш, чүгле үш гектар берген. Алыс бодум кыргаш кижи ону часкаан кайын кылып кириптер ийик мен, кижиниң чугаалажып, дугуржуп алганы ха-дүңмазы, төрел бөлүү деп чүве бар. Оларның-биле бир баг болуп алыр апаар бис.

Арат ажыл-агыйы — рыноктуң бир чаа хевири ышкажыл. Ону тургузарынга удур чамдык удуртукчуларны хөйнүң хуралынга чугаалашкаш, сайгарып көөр, ажылындан халаар болза эки деп бодаар мен.

Ажыл-агыйларда техника аймаа чыл келген санында эвээжеп кел чыдар. Чылдагааны — артык кезектер чогу, садып алыр дээрге оларның өртек-үнези талыгыр улгады бергениннен күш четтирбейн турары. А комбайн айтырыы арат кижилерге шинтирлеттинмейн туруп берген. Ынчангаш оларның өстүрүп алганы тараазының дүжүдү дыка орайтаар-дыр, оон уламындан сыпка турграш-ла үгдереп каар-дыр. Бо талазыбиле оларга дуза чедирип, чер-черде арат болгаш тараачын ассоциацияларының удуртукчулары боттуг хемчегларни амдан ап эгелээр боор деп идеген артым.

Сегбе МОНГУШ.

Сут-Хөл район.
Сут-Аксы суур.

АРГЫЖЫДЫЛГАДА ХАЙГААРАЛ ЧОК

Мен черле бо Чадаана хоорайда үр-ле чурттап чор мен. Бо хоорайның автотранспорт чери шаанда бүдүрүлге көргүзүүлери-биле багай эвес ажылдап турган. Аңаа рейсте автобустарны хынаар контролёр кижи база турган. Ол ажылды барык он ажыг чылдарда хоочун офицер Андрей Максимович Михайлов харыылап турган. Ону кыштың чыккылама соогунда-даа, чайның өрттендирип келир изиннде-даа көөрге, улуг орукта эртенден кежээге чедир турар болгаш район иштиниң-даа, районнар аразының-даа маршруттарының автобустарын ыяап доктаадып, пассажирлериң билеттерин хынап, оларны санап, чолаачыларның ап чоруур бижиин үргүлчү хынаан турар чүве. Оон уламындан чолаачылар чогуур нормадан ажыр кижи-даа албас, шупту пассажирлер ыяап-ла билеттиг болур...

Ам ындыг ажылды харыылаар кижини казып каапканы ол чүве ийикпе, билбес мен. Андрей Максимович «кызыл-дустаан» соонда контролер деп кижини черле көрбээн мен.

Мону чүге бижип ор сен дээрге, бо сөөлгү чылдарда чүгле бистиң кожуун девискээринге эвес. Кызылдаа-даа автобуска олургаш чоруптарга, автобуска кижи шимчеш дээр арга чок кылдыр улусту тырып алыр, ол нормазын ашкан турар, 15-20 кижилерге чолаачылар билет шуут бербес, акшазын боттары карманнап алыры аңаа-бир дүрүмчээн чүве-биле дөмей апарганы элдеп. Ол дугайында республика солуннарынга та чеже бижээн чүве ыйнаан. Оон дээредээр хамаанчок, үлам дедир барган — шуут дорайтаан дизе частырыг черле чок.

Борта мен чүгле чаңгыс чижекти киирип көрейн. Бо чылдың октябрь 13-те Чадаанадан Хандагайтыже ажыл-херээм чогудары-биле ийи кижи чоруур дээш Чадааннаның автовокзалынга баарывыска, Хандагайты автобузу 11 шакта келир турган, 1 шак чоокшулап турда келди. Орта билетти баш удур садып алыр дээривиске автобус кээрге болзун деп чылдырып-ла турар болду. Оон соонда алган херээ кылып бар чыдар улус бис дээривиске арай боорда 2 билетти сатты.

Автобус чедип келгенде чолаачы вокзалче киргеш үнүп келгеш: «Билеттиг үгле ийи кижи бар-дыр, ол улус кайыл?» — дээрге биледивис көргүстүвүс, бисти киирипкен. Орта Хандагайтыже албан херээ кылып чоруур дээн Виктор Фроленко, өске-даа он шаа чорук кижилери вокзалдың билет сатпаныңдан автобусче кирип, садып алыр дээш үгледеп келген. Фроленко турграш: «Билет садар апаар ыйнаан?» дээрге, чолаачы «чок» дээш өске улусту киирип ап, акшазын чыып ап эгеледи, а Хандагайты чедир билет өртээ 1525 рубль үүве болган. Фроленко билет негээр болза, шуут албас хевирлиг боорга, акшазын төлеп бергеш, кирип келди. Ол чолаачы 10 ажыг кижиден акшаны чыып алгаш, кымга-даа билет бербейн чорупкан. Чадааннаның улуг көвүрүг чоогундан база-ла 10 хире кижи доскаш. Хандагайтыже олурдулар, а Хөндергейге чедир билет өртээ 800 рубль болду. Олардан база-ла билет алган кижи чок. Бис санап көөрүвүске, тоң-дора дээрге 23250 рубльден 26 мүң рубль чедир түнүг акша чолаачының кармаңынче кирди. Ол автобустуң дугаарын көрүп алза-даа, уттупкан мен. 13-те Хандагайтыже чаңгыс-ла автобус баар-ла болгай, ону тодарадыры берге эвес боор. Чолаачызы аныяк орус оол чораан.

Бир эвес Хөндергей уунче чарлыр орукка контролёрлар туруп алгаш, ынаан болза, ол чижекеңе чолаачы дораан-на дылы агарар турган, ындыг кижи чогун билир болганда, кара туразында аажылап турары ол-дур ийин. Бо үгле Чадаана — Хандагайты аразында ол хире орулганы чолаачы болунга «ажылдап» алганы ол. А Кызылдан Чадаана чедир суурларга та каш кижини ынчаар мөлүп алган чүве!

Автовокзал ажылдакчылары безин автобуска улус олуртуп турар үеде кээп көрбес-даа чорду. Ону бодаарга мында база-ла чүве бар хевирлиг ийин.

Бо талазы-биле черле бир хемчегни Кызылдың пассажирлер аргыштырар автобудүрүлгези. Тываның автовокзалдар каттыжыышкынының удуртукчулары бир шиин, практиктиг хемчээн албас чүве болза хоржок хире-дир: күрүнеин акшазы чазый чолаачыларның карманынче кирип туруп берди.

База бир элдеп чүвеге таварыштывыс. 14-те Хандагайты автовокзалындан Чадаанаже билет садып алыр дээш кээривиске, ында Чадаана чедир билет өртээ ам 1525 эвес, а 1575 акша болду. Оон ужурун айтырарывыска кассир огулуг тода харыы-даа бербеди, а бис ону дыка сүржүрүнден сезиндивис: ол кассир хорадай бергеш, билет бербейн барза канчаар, а автобус чолаачызы та чеже акша эккелиңер дээр чүве.

Бо бүгүнүн ужур-чөвүн «Шын» солунну дамчыштыр кым харыылап бээр ирги?

Дагба ХОВАЛЫГ.
Чадаана хоорай.

Тыва Республиканың Дээди Соведининң парлалга албанының МЕДЕГЛЕЛИ

Сөөлгү үеде Тыва Республиканың чаа Конституциязын хүлээп алганы-биле база ам болур сонгулдаларга холбаштыр, «Россияның шилилгези» блоктун девискээр салбырының радио болгаш «ТВ» коммерция телевидение дамчыдылгаларынга чугаалары болгаш медеглелдери эрткилээн, ында үстүнде айыттынган чугула документини эрге-хоойлуга дүүшпес, республиканың чурттакчы чоонуң чамдык кезээниң эрге-ажыктарын кызаңдап турар деп тодарадырын кызыткан.

Улус депутады Г. Я. Эпп коммерция телевидениезинге болгаш тыва радиога чугаазынга республиканың Үндезин Хоойлузу Тыва Республикада амгы эрге-чагырганларга таарымчалыг кылдыр, ыйыышкын-биле, даалаш хүлээп алдынган деп сеткил хомудап медеглеп, чаа Конституция бо хевири-биле бир чыл-даа дургузунда бактаап тура албас дээр кижилерниң бодалынга ол даанган бооп турар. Ындыг аргабиле ол бистин республиканың Дээди Соведин, Конституция комиссиязын, удуртулгазын дора көрүп, атаалдарын баксырадып турар. Ол оон угаан-сарыылдыг, кара чаңгыс шынныг саналдарын оон өөрү депутаттар хүлээп албайн барган деп хомудап турар.

Кижилерниң сеткил-хөөнүнге дээр чулчуруушкуннары-биле ол националдар аразының харылзааларында өшпээн көсче үс кударын ораладажып, бодун чоонуң эрге-ажыктарының езулуг-ла намгалакчызы, Тыва Республиканың шынчы патриоду кылдыр көргүзерин кызыдып, бүгү депутат корпузунда эң тергиин кижи кылдыр бадыткаарын кордаан.

Ындыг чергелиг кара сагыштыг чугаалар Парлалга дугайында хоойлунуң үүлдерингe канчап-даа дүүшпес болгаш таарымча чок сеткилхөөннериниң өөскүүрүнге салдар чедирерден ангы ажыы чок деп, шинтпирлинбиле медеглээр кылдыр Тыва Республиканың Дээди Соведининң парлалга албаны төлээлеткен. Оон-биле чергелештир ындыг үүлдерни «Россияның шилилгези» федералдыг блоктуң талазындан бот-догунпаан Тыва Республиканың иштики херектеринче холгаарлаарының семээшкини деп санап турар бис. Чүгле бодунуң бодалын шын деп саналы болгаш ону скелерге албан-биле сыгаары таарымча чок. Парлалганы, радио болгаш телевидениени удур туржуушкун өөскүдеринге эвес, а чонну каттыштырып, демнештиреринің чаагай херээнге ажыглаары чугула.

Республиканың массалыг информация чепсектериниң удуртукчулары, журналистер Россия Федерациязының Парлалга дугайында хоойлузун шыңгыы удуртулга болдурар боор деп идеген турар бис.

Тыва Республиканың Дээди Соведининң парлалга албаны.

1993 чылдың октябрь 28.

ХЛЕБТИГ-ДАА, ТАРААЛЫГ-ДАА

Бай-Хаактың хлеб заводу бо чылдың тос айларында хлеб-кылыглар бүдүрер хүлээлгезин ажыр күүсеткен.

Бо бүдүрүлге садыг четкилеринче бүдүрүп алганы бүгү продукциязын дужаавайн турар. Чүге дизе хлеб аймаан боттарының магазиннериндe база сайгарып турар. Бо хүннерде Хову-Аксы суурда хлеб салар база бир магазинин ажыглалга киирери көрдүнгеен.

Бо хлеб заводу чазын 350 га чөөни алгаш, тарылганы чоруткаш, оон 300 тонна эки шынарлыг кызыл-тасты ажаап ап, аштап арыглаваш, тараа складында шыгжамырже киргеен. Ынчап келирге, завод коллективи хлебтиг-даа, тараалыг-даа бооп турар. Кедер чылын тараа шөтүн оон-даа улгаттырыгаш, гречканы тарырын бодап турарлар.

Чечек-оол ДОСПАН.

«Тываның хлеви» ассоциациясының директору.

КЕРЭЭ ЧАРДЫНГАН

Моол Арат Республиканың Завхан аймаанның Баян-Тэс, Тэс сумуларының төлээлериниң Эрзин кожуун чагырганың болгаш көдээ Советтер чагыргаларының даргалары-биле кады ажылдажылганың ужуражылгазы чоокта чаа Эрзин суурга болуп эрткен.

Баян-Тэс сумузундан алды кижилиг төлээлерниң удуртукчузу суму чагырганың даргазы Хасрайн Дамдынсүрэн, Тэс сумузундан он кижи, оларның удуртукчузу чагырга даргазы Галаарайд Ширэндав баштап чорааннар.

Найыралдың ужуражылга хуралын кожуун чагырганың даргазы К. А. Моң башкарып эрттирген. Ол хуралга чыл санында чаңчыл болган найыралдың керээзин чарган.

Керээге кадык камгалал, улус өөредилгезинин, салыг, көдээ ажыл-агый, кызыгаар, мал оорлаар чоруктарга удурийн таланың демиселинин талазы-биле болгаш оон-даа өске айтырыгларны чугаалашкан. Керээни 1995 чылдың октябрьга чедир чарып алган.

Николай ДАЖЫНМАЙ.

Улусчу педагогика

ЭКИ ЧҮҮЛДҮ НЕПТЕРЕДИР

Районнуң школаларында улусчу педагогиканы сайзырадыр талазы-биле доктаамал сагыш салдынып келген. Бо чаа үүл үгле эртемнериниң эге бичиглерин өөреникчилерге бээринден аңгыда, амыдыралды билип аарынга ажык орукту берип турары чугаажок. Улусчу педагогиканы өөредилге-кижизидилгелиг ажылдарга ажыглап турарының дугайында Шагаан-Арыгның № 1 школазының директорунуң оралакчызы Ольга Олеговна Дүвектээр-биле дараазында чугаа болган.

— Улусчу педагогиканың кол уг-шинин чугаалап көрүнерем, башкы.

— Бо дээрге ийи-чаңгыс сөстер-биле тайылбырлаттынмас улуг тема деп бодаар мен. Өөредилге-кижизидилгелиг ажылдарны амыдыралбиле холбаар, ийиги билиг школаларының реформазын боттандырар дээн ышкаш чугула айтырыгларны шинтирлээринге улусчу педагогика кол черни ээлей берген дизе, частырыг чок бооруг. Үжен-дөртен чылдар бурунгаар бистин школаларывысты программалары өөреникчилерге үгле билиг бээринче угланган турган. Амыдыралга ол билиглерниң чугулазын өөреникчи билбес-даа турган. Ынчангаш школа-даа, өөреникчи-даа амыдыралдан хоорук, ажыы-биле чугаалаарга өөредилге-кижизидилгелиг ажылдар «агаарга астына берген» турган-дыр ийин. Ам бистин башкыларывыс чүгле төөгү, дыл эвес, харын-даа физика, математика башкылары безин арга-лыг-ла болза кандыг-бир теманы тайылбырлаарда улусчу педагогиканы, азы өскээр чугаалаарга, амыдыралчы чижектерни ажыглаар апарган. Чижээ биология кичээлинге чечектин тургузуун өөредир дээн дижик. Баштай башкы ладыыр-сарыгны, азы ромашканың чечектерин канды аарыглар эмнээринге ажыглап болурун таныштырар. Ынчангаш чечектерже өөреникчилериниң сагыш-сеткили чайгаар-ла угланып, сонуургай бээр. Сан кичээлинге А биле Б хоорай 'дивейн, Кызыл — Шагаан-Арыг аразычга дээрге, дыка билдингир ышкажыл. Моон безин алгаш көөрге, улусчу педагогикага хамаажыр амыдыралчы чижектер эртемнерни шинтээдип алырынга улуг идигни берип турар. Ынчангаш кичээлдерниң солун болгаш кижизидилгелиг эртеринге онза сагыш салып турарывыстың ужуру ол.

— Кичээл бүрүзү солун болгаш кижизидилгелиг дидицер. Сан кичээлинге ийини ийинге кадары, күш-ажыл кичээлинге кандыг-бир ыяшты хаарылгалаары солун, кижизидилгелиг эвес ышкаш сагындырар-дыр, аа?

— Мен ажылым аайы-биле школада өөредилге-кижизидилгелиг ажылдарны харыылап турар болганымда башкыларның кичээлдериниге удаа-дараа олуржуп турар мен. Дыка хөй башкылар кичээлдерге баш удур ыяк белеткенген боор чорду. Көскү чижек: күш-ажыл кичээлинге бала, согааш чазаар диген болза, башкы бир-ле дугаарында, тараа дугайында беседа кылыр чорду. Аңаа чинге-тарааны амданныг чем кылып аарының технологиязын безин таныштырар. Харын-даа өөреникчилерге тарааны амзадыр. Согааш, баланы чазаары безин өөредилгиг, кижизидилгелиг боордур. Улусчу педагогиканың арганарын ажыглап, кичээлдерни бедик деңнелге эрттирип турар башкылар бистеэвээш эвес. Оларга Зинаида Түлүшовна Ооржак, Вячеслав Владимирович Мареев, Лидия Лодаевна Дамба, Надежда Леонидовна Бураша болгаш өскелерни-даа хамаарыштырып болур. Кичээл бүрүзү өөреникчилерге чаа билигни берип турар болганда, ол солун болгаш амыдыралчы болур ужурлуг. Ынчангаш бистиң школаның өөреникчилериниң билиглерже чуткулу бедик, чылдагаан чок черге кичээлдер үспес, быжыг сагылга-чурумнуг боор турарының бир барымдаазы ында.

— Башкы кижинин мурнунда салдынган кол сорулга — быжыг билиглиг, сагылга-чурумнуг кижини белеткээри. Эчис түнелдиңер дугайында чугаалап көрүнерем, Ольга Олеговна?

— Башкы кижинин үреттүнелдиг ажылын дораан-на эскерип каары берге. Чүс даа чылда чурттааш, чүс катап өөренир дижир болгай. Көрүп чоруурга, аныяк оол азы кыс башкыларынга дужуп келгеш, албан мендилежир, чугаалажыр боор чорду. Өөреникчизинин күш-ажылчы чедишкиннери, чогумчалыг амыдыралы башкызының сеткилин чылдып, өөртүп чоруур. Башкы кижинин хүн бүрү, чыл-чылыбиле өөредип, кижизидип каан оолдар, кыстарының макталдыг бүдүрүкчү ажылижи — оон ажылының үреттүннели ол-дур.

Бистин школавысты доскаш, аттестат алган оолдар, кыстар ажылдаан, өөредилгезин уламчылаан боор чорду. Часкы шылгалдалар үезинде Красноярск хоорайның дээди өөредилге черлериниң төлээлери бистиннге кээп, өөренир күзелдиглерни шилип ап турары база өөрүнүг. Доозукчуларывыстың хөй кезии дээди болгаш ортумак өөредилге черлериниче шылгалдаларны чедишкиннинг дужаап турарлар. Олар боттарының шилип алган тускай эртемнерин эки билир дээрзинге чигзинип турбас. Маңаа улусчу педагогиканың салдары эвээш эвес болганы чугаажок. Бистиң доозукчуларывысты үгле Шагаан-Арыг хоорайда эвес, харын-даа республиканың янзы-бүрү булуннарындан көрүп болур. Бодум база бо школаны доскаш, башкынын тускай эртемин шилип алгаш, төрээн школамга кээп ажылдай бергеннерим кайызын ол дээр, Чижээ, Абаканның башкы институдун дооскан Марина Алдын-оол бистиннде башкылай берди. Вадим Жуков дээр оол шериг чораан чедип келгеш база-ла ажылдап, амыдыралының оруун тыпкан.

— Сөөлгү үеде дыннап чоруурга, кандыг-бир эртемге сундулуг өөреникчилерни чыггаш, тускай класстарга өөреткен турар боор-дур. Силернин школада ындыг класстар бар бе?

— Ындыг класстар көвейле болза эки деп бодаар мен. Рыноктуг экономикаже кирген тудум акша-төгерик айтырыы дыка бергедээн. Тускай кабинеттер дериир хөрөнгү безин тывылбас. Ынчалзадаа кызып турграш физика, математиканга сундулуг өөреникчилерни 10 «а» класста чыып, тускай программа ёзугаар кичээлдедип турар бис. Ол ышкаш улусчу педагогиканың арганарын ажыглап, төөгүнүн, дылдың, химиянын, биологиянын болгаш өске-даа эртемнерниң кабинеттерин дерип кылган. Маңаа башкылар, ада-иедер, харын-даа өөреникчилер безин улуг-хуузун каттыштырган. Улусчу педагогиканы тыва улустуң шаандаты чаагай чаңчылдарын доктаамал ажыглап, сайзырадыр болзувусса, өөредилге-кижизидилгелиг ажылдарывыстың үре-түнелдери ажыктыр дээрзинге бүүрээр мен.

Интервьюну Кежик-оол ТӨРЕВЕ алган.

ИНТЕРВЬЮ

ЧУУЙ КААШКАН АЖЫЫ БАР БЕ?

Кожууннуң биче чөвүлелиниң коллегия хуралынга бо чылдың күскү шериг келдириишкининиң болгаш культура, кадык камгалал, уруглар албан черлериниң кышка белеткелиниң дугайында айтырыгларны чугаалашкан.

Бо чылдың күскү шериг келдириишкини октябрь, ноябрь айларда болуп эртер. Бо талазы-биле шериг келдириишкининиң тускай комиссиязын кожуун чагыргазының тускай доктаалы-биле бадылап тургускан. Мурунда чылдарда шериг чоруур аныяк оолларны кожуунуң шериг комиссариады тускай дыцнадыышкынарны чогуур үеэниде көдээ Советтериниң даргаларынга болгаш олардың чагыргаларынга баш бурунгаар чорудун берип турган. Ам-даа ындыг.

Ындыг-даа болза, ол шериг баар оолларны көдээ Советтериниң талазындан чогуур үеэниде, хүнүнде, шагында хандырып шыдаваан турары чажыт эвес. Оларны шериг комиссариадынга чедирер транспорт-биле совхозтарының удуртукчулары хандырбайн баар таварылгалар бар.

Чамдык аныяктар шериг баарындан өйталап, дезер фактылар база бар.

Боттарының шериниң кезектерин каапкаш безин чедип келгеннер кожуунда 18 кижи. Оларны од албан эрттирип турар кезектериндеи бижик үзүк чок кээп турар. Оларны дилеп тывары берге. Кожуун чагыргазының иштики херектер килдизиниң ажылдакчылары-биле дилеп чоруп турар. Район прокурору бо ажылга кандыг-даа дузе чок.

Бо күзүн шериг баар оолларны организастыг чорудар дугайында тускай доктаалды хүлээп-алган.

Кадык камгалал албан черлериниң кышка белеткели үүгээр. Одаар үүдер четчири-биле дүжүртүнген. Чайгы үеде районуң төп эмнелгезиниң капитал септелгезі кылдынмаан. Агар септелге— будуур, чугайлаар, чылыглаар ажыллар кылдынган. Капитал септелге кылыры-биле үүле сентябрь айда 5 млн. рубльди берген. Аная хереглээр тудуг материалдары садып алыр дээрге, районда күрүне банкызында кандыг-даа операция кылдынмайн турарындан ол ажыл база саадап турар.

Ол ышкаш кожуунуң төп болгаш Нарында участок эмнелгези кыжын аарыг кижилерге ногаа аймаа — капуста, картофель-биле четчири-биле хандыртынган.

Кожуун школаларында иштики-биле байдал чүгээр дээрзин кожуун чагыргазының улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи С. А. Сагды бодунуң саналынга чугаалаан. Школаларда хөмүр-даш дүжүртүнген. Ынчалза-даа башкыларга хөмүр-даш, ыяш чамдыктарынга ам-даа дүжүртүнмээн.

Эрзин ортумак школазының чылыглаашкыны четпес. Чамдык школаларда, ясли-садтарда акша-көпеек чедишпезиниң интернаттарда орун-дөжек херекселдери, ында чурттап турар уругларның идик-хеп аймаа эргижирээн.

Ясли-садтарда, школаларда хол насостары чедишпес. Хол болгаш электри насостары тывылбас. Садып алырының өртектери өскен. Нарында ясли-садтың эрткен кыжын одалга системалары чара донганыпдан ажыллаваан. Ол системаны ам бо хүннерге чедир кылбаанындан хагдынган хевээр. Бай-Дагның Культура бажыны база ажыллаваан турар. База-ла одалга системазы кылдынмаан. Булун-Бажында Культура бажынының одалга системазын ам чаа кылып эгелээн.

Район чагыргазының санхөө килдизиниң культура, уруглар албан черлериниң септелгелерин кылыры-биле 34 млн. 900 мүң ажыг рубльди совхозтарның агар саныныче шилчиткен турган. Ол акшаларны ажыл-агыйларның удуртукчулары өскээр ажыглаканы хуралдан илерээн.

Совхозтарның директорларының чугаазы-биле алырга, клубтарны, ясли-садтарны көдээ Советтериниң балансызынга акт өзүгаар дамчыдып берген деп турар. Көдээ Советтериниң даргаларының чугаазы-биле алырга, үстүнде адааным албан черлерин хүлээп албаан. Ол дугайында хүлээп алгаының кандыг-даа документилери совхозтарда, көдээ Советтерде болгаш сан-хөө килдизинде чок болганын хуралга санал бергеннер шыныдып чугаалаанар.

Ынчангаш үстүнде адааным албан черлериниң кышка белеткелин совхозтарының-даа, көдээ Советтериниң-даа талазындан кичээнгейин кошкаканындан кышка белен эвес. Олар бот-боттарының кырындаче чуй кагжын турганындан чамдык албан черлери ам-даа олаттынмаан.

Кожуун чагыргазының сан-хөө килдизиниң эргелекчизиниң саналындан алырга, 34 млн. 900 мүң акшаны совхозтарның агар саныныче шилчиткен, көдээ Советтер даргалары оны билип алган. Бир-тээ, акшаларны ынаар шилчиткен болганындан аша контроль чок болган. Ол акшаларны канчаар, кайнаар чарыгаааның хынаары-биле тускай комиссияны тургускан.

Чурттакчылыг сууларда кудуктарны база көдээ Советтериниң балансызынче совхозтар шилчидер боол турар. Хөрек кырында ол кудуктар орта ажылдавас, кудуктар бажыннары, оларның иштинде печкалары ойбак, дыдык, долгандыр хөрим кажаалар чок. Ол көдээ Советтерде оларны кылдырар акша-көпеек чок. Ажылдакчыларга төлөөр шалың база хөрек.

Ынчангаш ол бүгү үүлдерни кылдырбас болза, оларны хүлээп алган хөрээ чок дээрзиниң дугайында Нарын, Бай-Даг көдээ Советтериниң даргалары Д-С. Б. Яндак, С. С. Сакты-Сююн боттарының саналарынга чугаалаанар.

Ол ышкаш совхозтарның төптериниде чүнар-бажыннар база-ла септелге кылдынмаанын, орта ажылластавының санаа бергеннер чугаалаадылар. Оларның иштиг хиллиг. Ам бо хүннерде район иштинде кижилериниң кодуу аарын көвүдээнин санэпидстанцияның хол эмчизи А. А. Ламдын бодунуң саналынга демдеглээн.

Ынчангаш ол чүнар-бажыннарны ажыллаппас болза, анаа хамаарылгалыг удуртукчуларны кээргел чок торгаар дугайында ол хуралга саналгаалып саналдады.

Хуралдан үстүнде айтыгланган четпестерни дарый эвес, чедир кылдыраанының дугайында хүүсаалаарын айытканы доктаалды хүлээп алган.

Николай ЛАЖЫННАЙ.

БЕРГЕ АМЫДЫРАЛДЫГ ӨГ-БҮЛЕЛЕРГЕ—АЧЫ-БУЯН

Социал камгалал айтырыы

Хамаатыларның социал камгалалын күштелдирер, эң ыланггыя амыдыралы берге өг-бүлелерге дузалаар хемчегларни боттандырар талазы-биле Россия Федерациязының Чазаа доктаамал сатышты садып турарын Президентинин-даа, Чазактың-даа доктаал-саавыныларынан хүн бүрү көрүп, билин турар бис. Ынчангаш кожуун чагыргаларынга хамааржыр социал хандырылга килдистерниң ажылдакчыларының санын өстүргенинин бир чылдагааны-даа ында. Килдистиң иштинде безин килдистер тыптып келген деп чугаалап болур.

Социал хандырылга килдизинде социал камгалал фондузу тургустунган. Ындыг фондуну эвээш-биче-даа болза, кижилерге чедирер дээш, Улут-Хем районда чели кижи ажылдан турар. Олар түс-түс пенсионерлерниң, инвалидтерниң бажын-балгадынга барып, амыдырал байдалы-биле таныжар талазы-биле эвээш эвес ажылдааны кылган. Эрткен тос айларда чүгле Шагаан-Арыг хоорайда безин берге амыдыралдыг 182 өг-бүле тывылган.

Фондунуң ажылдакчылары пивалидтерге, пенсионерлерге чүгле акша-көпеек талазы-биле дузалажып турар эвес, бажын ажылын кылып шыдаваас чамдык кижилерге боттуг дузаны көргүзери чаңчыл апарган. Шынчей албас кижиниң аксына чем тудуп, чурттап орар оран-савазын арыглап, аш-чемин, эм-таның безин садып эккеп бээрге, бүүн болбайн канчаар.

Берге дей берген таварылгада чок апарган кижиниң безин ажаажыр-дыр бис, Чижээ, пенсионер Хуурак Сатович Кыргыс дээр ирейин сөөлгү орукче үдээрде, хаваржан, идик-хевиниден эгелээш, орнукшударынга чедир бүгү-ле шүүделлерин болдуска алдывыс.

Өртек-үненің көстүп көрбээн өзүлдезін ажылдан турар пенсионерлерге безин дыка улуг берге дээшкиннерни таварыштырып турар. Оода чадаарда хоорайлар аразынга чоруурунуң орук хелезини каш катап талыйган. Ону өөренип көргеш, Саян ажыл эмнедир, уруг-ларының өөредир дээн пенсионерлерге кашдаа удаа дузалаштывыс. Чижээ, Тамара Маадыга 20 мүн, Виктор Кызыл-оолга 18 мүн, Урана Кертик-оолга 30 мүн акшаны дузаламчы кылдыр бердивис.

Ындыг турбуже, ачы-дуза чедиреринде берге дээшкиннер ам-даа эвээш эвес. Бистиң ажылдакчыларывыс хоорай, район иштинге кол нургулайында кижилерге дургеп-не эм, аш-чем садып бээр дээш чадаг кылаштажып турар. Бир эвес бистерге машина-багажага кывар-чаар материалдар турган болза, ажылывыс оондаа шапкынчыыр ийик.

Социал фондунуң, эң ыланггыя пенсияга берип турар акша-төгерикти, дузаламчыны өскээр билип, шын эвес чарыгдан турарын кижи кайгаар. Чамдык пенсионерлер бодунга, ажы-төлүнге идик-хеп, аш-чем садып аарының орнунга арага-дарыже сундуккан турупкан. Мону чиперинин хемчеглерни социал хандырылга килизи ап турза-даа, эчис түннелдерни бербейн турары хомуданчыт. Маная боттуг дузаны түс чер чагыргалары, хөй-иштин организациялары чедирер ужуруут.

Чер-черге чораш, көрүп чоруурга, кижилер-биле ажыл дыка баксыраан-дыр. Белен чүвеге амдажаан, азырадычы хөөннүг апарган. Чижээ, пенсионер К. аар аараш мөчээн чүве. Ажылдан турар кадык-шыырак уруглары-даа, күдээлери-даа бар кижи. Оларга социал фондудан акша чыып бээриивиске, төндүр арага садып ижип алган болду.

Эвээш-биче акша-төгерик көстүп кээрге-ле, арага-ларыга чарыгдан турары канчап-даа таарышпас. Чүгле мону ам дээрезинде болдурбайн барзыысса, чурттакчы чонуң чамдык кезиниин амыдыралы өскүү-биле экижиир боор деп бодаар мен. Ынчангаш кижилер-биле ажылды күнделдирери амгы үениң онаа күүгүл айтырыы дээрзин, билин алыры артык эвес. Маная түс-түс коллективтериниң кежигүннериниң эгелээш, улуртукчуларынга чедир демниг хөделир болза эки.

Клара ТӨГҮС-ООЛ.
Районнуң социал хандырылга килдизиниң эргелекчизиниң оралакчызы.

Өртектер, өртектер

ӨРТЕК УЛУГ-ДАА БОЛ, БАРААН ТУРЗУН

Хову-Аксы суур чоокта чаа тургустунган Чеди-Хөл районунуң төвү. Эрги суурбиле кады хоорайжыткан Хову-Аксының чурттакчы чонуң, идик-хеп, эт-сеп-биле 4 магазин болгаш 5 хуу коммерция саарылгалыг бичежек хемчээлдиг магазин хандырып турар. Оларның шуптузуп эвес, үүгле чангыс «Таежный» универсамны көрүптээлиннер. Ол магазин ийи каът, адаккы каътта аъш-чем, а үстүнде къылында идик-хеп аймаа болгаш кашелир барааннары садып турар.

Аъш-чем барааннарында өртектер харын үениң айыбиле улуу кедергей. Ынчалзадаа кижилерниң аштаар хырны кончуг, боттарынга херектиг үүдлерни садып ап турарлар. Хлеб өртээ чамдыкта 60 рубль, а чамдыкта 175 болгулаар, саржат килограммда 2000-3000 рубль ажа бергилээр. Бо дээрге чуртта рыноктуң хамаарылгалары ышкажыл, бөгүн ол хире, а даарта оон-даа улгады бээр. Рыноктуң хоойлузу ындыг. Ийет, өртектер харын улгадып турзун, ам канчаар, чаңгыс бисте, Тывада ындыг эвес, бүгү Россияда ындыгдыр.

Өртектер улуг-биче-даа бол, аъш-чем магазинниң баартактарының артында аъш-чем аймаанын ассортиментизи эвээш эвес, көвей турары күзенчиг. Чижээлээрге, ногаа аймаа: капуста, помидор, согуна, яблоко, вишня, виноград дыка үр садыгга көзүлбээн. Бо хүннерде харын согуна, капуста көстүп келди-ле. Ол ам каш хонгаш, тепе бээр. А оон соонда та кажан садыгга келир.

Эрткен хүннерде садыгга эвээш колбаса эккелген. Ону дораан-ва садып алыкчылар садып аппарганнар. Сүт, таорог, сметана, кефир эвээш саныг кээп турар. Аъш-чем магазинниң садыгыларының каржы-хажагайы база аажок деп садып алыкчылар радиоонуң чагырга черинге хомудан кээп турарын, каш-даа катап херектиг ынаар чораш, дыцнадым.

А идик-хеп барааннарында эвээш-биче-даа бол бары бар, ынчалзажок ам кыш кел чыдар болгай, кижилерге чайгы хеп эвес, кышкы хеп херек, а баартак артында кышкы хеп көнгүс көзүлбес. Бир элдеп үүе, бараан өртектери Хову-Аксында Тыванын өске районнарынга болгаш Кызыл хоорайга болаара, ушчок улуг болгулаар. Үүге ындыгыл? Эт-сеп садында малчыннарга херектиг булгаар, хомут кулаа, брезент, фонарь, сайгылгаан шили көзүлбес. Бажын шалазы доозлаар эмаль дозулар, ийзы-бүрү саваннар безин чок — бараан дыка хоомай.

Хову-Аксында ийи столовая бар. Бирээзи «Тыва кобальт» комбинатта ажылчыннар столоваязы. Ажылчыннар, кижилер ында эвээш чемненип турарлар. Үүге дизе комбинат ам-даа долу ажылда эвес. Бир талазында комбинат ажылчыннарынга 3-4 ай иштинде шалын бербээнниден улуг хамаарылга бар. Ол столоваяның чемнинин шынары эки, амданыг болгаш чаагай. Черле ынчаш ында билдилиг, бедик мергежилдиг поварлар ажылдап турар дээрзин кылган аъш-чемниден кижи дораан эскерип каар. Ол столоваяны эрткен чайны, бо күстү дургу үүгле куда-дой эрттирер чер кылып турду. Ажылы шуудавайн турар комбинатка ол харын орулга тывар аргазы-ла ийнаан.

А Хову-Аксы хоорайжыкта №1 столовая бар. Анаа чайын, күскээр 3-4 два катап чемненип чордум. Ол черниң кылган чеминин шынары кудузу ол бе, азы чүзүл, куткан мүн ымлабай, чылыг, котлета чыдыг. оон чыдын чидирзин дээш, чеснок-даа холуп каан болза, хөөн булгандырар чораан. Чемниде чемзиг амдан чок. Ам харын хар-хыраа дүжүп турар, чыдыг эзт турбас ийнаан.

Аъш-чем белеткелиниң шынарын хынаар хүлээлгелиг районнуң санэпидстанциязы бар болгай. Ол бодунуң хүлээлгезин эки күүседип турар болза, чайын-даа болза, кажан-даа болза чыдызаан эттерден котлеттер турбас ийнаан. А быжырган кадаа, ийзы-бүрү үүлдер чамдык үелерде кижи дижин сый дайнан алгы дег кадыг болгулаар.

Ажыы-биле чугаалаар болза, столоваяларда аъш-чем ассортиментизи кудуку байдалда. Оларның шынарын элээн бедидип, аъш-чем барааннары-биле районнуң хандырыптар аргазы чогу ол бе?

Столоваяларда торт, зефир дээн ышкаш чем аймаан чонга белеткеп, көвейин кылбайн, сатпайн турар. Үүгле эрткен неделяда № 2 столоваяның поварлары чүс ажыг улуг-биче торттар кылгаш, ажылчыннарга сатканнар. Садып алыкчылар мырыңай хунаажып садып ап турганнар. Ол столоваяның адаккы каъдыга кондитер цеги турган. Анаа торт, зефир, пряник, печенье дээш, ийзы-бүрү чем аймаан бижыгын турган. Ол үеде «Тыва кобальт» комбинат кидин түлүк ажылдап турган. Кондитер цегинин улуг, делгем өрээлдери бар, а столоваяның-даа болдунуң өрээлдери хөй. Ол цехти ам ажыглаан көрзе кандытыл? Ол дугайты райпо чүү бодап турар ирги?

Хову-Аксының садыг-магазиннериниң хлеб-биле кады бижыгган чем аймаан үүге садып болбазыл? Комбинатта столовая чамында эвээш, рээн бажыннар бар, оларны ажыглаза. Хову-Аксы суурда ажыл кызыырлаазының таварышкан поварлар, кондитерлер, садыгжылар, куре дооскан бухгалтерлер, кассирлер эм, аъш-чем садып бээр дээш чадаг кылаштажып турар. Бир эвес бистерге машина-багажага кывар-чаар материалдар турган болза, ажылывыс оондаа шапкынчыыр ийик.

Социал фондунуң, эң ыланггыя пенсияга берип турар акша-төгерикти, дузаламчыны өскээр билип, шын эвес чарыгдан турарын кижи кайгаар. Чамдык пенсионерлер бодунга, ажы-төлүнге идик-хеп, аъш-чем садып аарының орнунга арага-дарыже сундуккан турупкан. Мону чиперинин хемчеглерни социал хандырылга килизи ап турза-даа, эчис түннелдерни бербейн турары хомуданчыт. Маная боттуг дузаны түс чер чагыргалары, хөй-иштин организациялары чедирер ужуруут.

Чер-черге чораш, көрүп чоруурга, кижилер-биле ажыл дыка баксыраан-дыр. Белен чүвеге амдажаан, азырадычы хөөннүг апарган. Чижээ, пенсионер К. аар аараш мөчээн чүве. Ажылдан турар кадык-шыырак уруглары-даа, күдээлери-даа бар кижи. Оларга социал фондудан акша чыып бээриивиске, төндүр арага садып ижип алган болду.

Эвээш-биче акша-төгерик көстүп кээрге-ле, арага-ларыга чарыгдан турары канчап-даа таарышпас. Чүгле мону ам дээрезинде болдурбайн барзыысса, чурттакчы чонуң чамдык кезиниин амыдыралы өскүү-биле экижиир боор деп бодаар мен. Ынчангаш кижилер-биле ажылды күнделдирери амгы үениң онаа күүгүл айтырыы дээрзин, билин алыры артык эвес. Маная түс-түс коллективтериниң кежигүннериниң эгелээш, улуртукчуларынга чедир демниг хөделир болза эки.

Клара ТӨГҮС-ООЛ.
Районнуң социал хандырылга килдизиниң эргелекчизиниң оралакчызы.

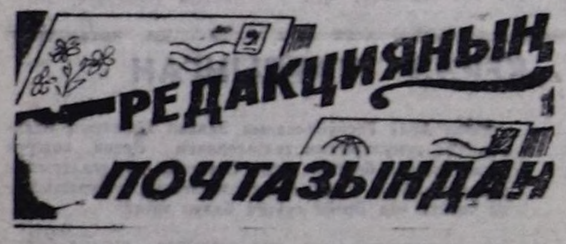

ОМАК-СЕРГЕК БОЛУР ДЭЭШ...

Кызыл хоорайда дыштанылга парыгында кадыкшылга бөлүү эрткен чылдан ажылдап эгелээн. Ында спортчу оюнларны ойнаар шелге улуг-даа, аныяк-даа, сургуул-даа улус чыглып, баскетболга болгаш оон өскедаа оюнарга киржип, эртенги шактарда шелге маннажырлар. Ында тургускулаан хөлүр-көстүр дерглерге, сандайларга база мергежилгелерни кылырлар.

Хереэжен улус аная сеолгу үеде эртежик маннажып киреринден сести бергеи. Үүге дизе мида бир тереге өлген кижини азып каан деп сөс дыцналы бергеи. Ындыг таварылгада ол чер эзлени бээр деп чугаа база бар апарган. Ол-даа канчаар. Дамчыыр чугаа далай чалгыы-ла дээр болгай. Кадыкшылды быжыглаар, омак-сергек болуруп күзээлерни боладып бар чоруурун кижи бо-ла көөр. Ол бүгү өөрүнүгдаа. Ол эртежик, эрестиг спортчуларның аразында депутат Хонук-оол Монгуш, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, пенсионер Любовь Степановна Токарева, шак мастери Эльвира Алексеевна Лутонина болгаш оон өске-даа хоочуннарны кижи бо-ла көөр.

Оон ынай эртежик, маная мэнгизар улустан башкы институдунуң башкызы Василий Биче-оолду, өрт черинин хоочуну Куулар Сундуйму, Күжүгет Шойгуну, Борбак-оол Балчыны, Алдан-маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң ажылдакчызы Тамара Нурзатты база-ла алаактарны эргий хамчырын билир бис. Оларның шаг-шинээдаа төнмес, шошкуп-даа эртерлер. Боларны үш чүстен беш чүс метрге чарыштырып-даа болур. Эртенниг-ие өг-бүлези-биле кады кээп, алаак эргилдир маннаарлар база хөй. Оларның чежезиндаа, маная адап болур. Эртенги шактарда маная маннажып алырывыска сагыш-сеткилге-даа чиик, өөрүнүгүт болур чүве болгай. Паркта ногаан ыыштарны, модураларны магадап көрүп, агаарлап, маннап чоруурга магалыг-ла.

Р. ДОЛЗАТМАА.

ДОЛААНА, КАЙДА СЕН?

«Чидириишкен» дунмавысты тып алырывыска идеген чоруур бис. Ол 1978 чылдың март 24-те теруттунген. Бисте турда ону Артышмаа Сергеевна Сарыг-Хуурак дээр. Ачавыс чок апаарга, ававыс дунмавысты уруглар бажынынга дужаащканын билир бис.

Ававыс элээн болгаш, уруун дедир ап алыр дээш чеде бээрге, төрээн улузундан чөпшээрел чокка Нина Салчак, Биче-оол Салчак деп улус азыраан алгаш барган болган. Айтыртынып, сураглап чоруурувуска, дунмавыстың азыраан иези чок апаарга, азыраан адазы болур ниги уругну дедир-ле уруглар бажынынга дужаапкан болган.

Дунмавыстың амгы алын Долаана Биче-ооловна Салчак дээрзин уруглар бажынындан билип алдывыс. Дунмавыс амгы үеде 15 харлыг. Ол кайы-ла-бир школада өөренип турар, солун, сеткүүлду сонуургап номчуп турар ужурлуг. Ону танывыр, билир кижилер, оон боду-даа бистин бо чагаавысты номчуур чадавас. Дунмавысты тып алырывыска бисте дузалаарын хоор чонувустан дмлээр-дир бис. Бодун-даа номчузукза. Долаана, эпчоксунмайн, бистин чагаавыска харылап, кады төрээннериң-биле аралажы бээрицин күлеп тур бис.

Адрезивис: Кызыл хоорай, Дзержинский кудумчузу, бажын дугаары. 1, кв. 4.

Айна САРЫГ-ХУУРАК.

ЧОРГААРЛАНЫР МЕН

Мээн кырган-ачамны Көкоол оглу Даш-оол Саая дээр. Ол Кыа-Хем кожуунуң Улуг-Аякта чурттап, ажылдап чоруур. Кырган-ачамның нагы-хары улгады берген. Ол беш уругуун адазы, шаңнадым, мактадым, улус депутады-даа боор келген. Мээн кырган-ачамның холлары «алдын», шупту ажыларны кылыптар: инек саар, амданыг чем хайындыр, сигей-шырбыл кезер, далган, тараа соктаар, ыт херекселлери кылыр, чазаныр, черле кандыг-даа ажылды хамаанчок кылыр кижи. Өгүүн эртkиин артан орааш-ла, бир-ле дугаарымда, ажыл айтырар чаңчылдыг. Кырган-ачамның чанынга турган чүге-даа өөренип алыр-дыр мен. Ол бүгү талазы-биле меңээ дузалап, сумезин кадып чоруур.

Ынчангаш кырган-ачамга аажок чоргаарланыр мен. Ам-даа узун назылап, аргасумезин ажы-төлү биске берип, аравыска чоруурун күзээр-дир мен.

Анджела БАЗЫР-ООЛ.
Бүрен-Аксы суур.

ЧОРГААР ЧОРУУР

Мээн мергежилим-даа, амгы ажылым-даа тыва дылбиле холбаалыг. Ынчангаш дыл дугайында бодалдарымны илередийн.

Тыва дыл — Тыва Республиканың үндезин чурттакчыларының төрээн дылы. Тыва кижилер чүс-чүс чылдар иштинде төрээн дылының дузазы-биле аразында харылажып, күш-ажылчы арга-дуржулгаларын солуп, ажыл-төрээн бүдүрүп, ажыт-төлүн кижизилип келген. Тыва улустуң езу-чанчылдары чүдүлге-сүзүглели, бойдус болгаш иштилел дугайында билиглери, аас чогаалы болгаш ыры-хөгжүмү төрээн дылын дамчыштыр илереттинин турар.

Тыва бижикти 1930 чылдың июнь 28-те күштүг кылдыр бадылаан, ажыглалга киргген. Ону чогаатканы республиканың политика, ажыл-агый болгаш культура талазы-биле хөгжүлдезин дүргелеринде. тыва дылдың иштилелге ужур-дузазының улгадырынга улут ужуудузалыг болган. Ук дылдың иштилелге ажыглалының делгемнилеп оон литературлуг хевирин хөгжээн. Ону күрүне дылы кылдыр чарлаарынга кижи чоргаарланмас арга чок. Тоталитарлыг үеде, таптаашкын чылдарында хурал-суглаа, күрүне чергелиг бижиктер, өртем ажылдары орус дыл кырынга кылдынып келген болгай.

1981 чылдың июль 1-де Таңды районга «Красное знамя» солун орус дыл кырынга үүнүп эгелээн. Ол дээрге таңдыжыларның амыдырылынга төөгү ужур-уткалыг болуушкун-дур. Ынчангы СЭКП Таңды райкомунуң бирги секретары В. Дунаевский район солунунуң редакциязынга үүгле орус дылдыг кижилер ажылдаар деп турганы улут частырыг. Ындыг кызаглал турза-даа, дээди эртемнит башкы, аргадуржулгалыг Алдын-оол Ажыевич Ажи бот-идевкейин көргүзүп, чагаа кылдызынге тура-соруктуг ажылдап эгелээн. Күзел турда, ажылын бодаараар. Солунунуң бергe, ийзын ажыл-ижинге ол мергежий берген. Красноярск крайның Шушенскоеелен чалаткан журналистерий чеи-холазы дораан көстү берген. Солунунуң ажылы сандарап эгелээрге, партия райкомунуң секретары К. О. Елзак (ам аравыста чок) редакцияга тус черниң үндезин чурттакчыларын база ажылдадырын, өөредирин чедип аакан. Ынчан партия райкомунуң органиэас-массалыг ажылдар килдизинге ажылдап турумда, республиканың «Шын», «Тувинская правда» солуннары-биле харылзаалымны өөренип көргеш, Карама Оюновна район солунунуң редакциязынга ажылдаарымны сүмелеп дилээрге, чөпшээрежикпен мен.

Кожуунуң фермаларының, бригадаларының, малчыннарының, саанчыларының, ажылчыннарының ажылының дугайында дыцнадыгларны, чурумаздарны, үүлдерни бижип, калы ажылдап турган эш-өөреримниң деткимчезиниг номчукчуларын чаагаларын эдип-чазаарының аргаларын билип, солунунуң макет, дизевилелин тургузарын өөренип ап, ходбиле кылчып турган, редакциянын, типографиянын нарын ажылынын хынын тыва берген мен. Ынчан бир чыл иштинде чагаа килдизинин эргелекчизи, харысаалгалыг секретарь, оралакчы редактор болуп, дес-лараалаштыр ажылладым.

1983 чылда редакция, типография коллективинин дилээнин ёзугаар райкомунуң бюрозу мени редакторга томуйлаан. Ол шагда район, республика солуннарының редакторларын СЭКП обкомунуң бюрозунга томуйлаар болгай. Анаа бадыладырының мурнунда обкомнуң идеология болгаш пропаганда килдизиниң эргелекчизи А. К. Канзай мээнбиле беседа эрттирген. Дараазында мени партия обкомунуң секретары Д. К-Х. Ооржак хүлээп алган, мынча дидир:

— Силер Тывада орус дылда үүнүп турар солуннарның бирээзиниң баштайгы тыва редактору болгай силер. Тываның төөгүзүнге артар солун намдарлыг кижи-дир силер. Мен чоокта Грузия, Армения республикаларынга албан ажылы кылып, сургакчылаа чораш, ында орус дыл кырында үүнүп турар солуннарның редакторларында грузиннер, арминнар ажылдап турарын көрдүм. Сайзырааргай чондан үлегерни алыр бис. Чогаадыкчы ажылда силер мшкаш тыва кижилерни деткиир мен.

Дандар-оол Көк-Хунаевич журналистерниң ажыл-ижинин дугайында чагыг-сүмезин бергеш, ийи шакта томуйладырымны лыннаткан, амыдыралымга, ажыл-ижимге өскин күзээн. Партия обкомунуң бюрозунга томуйлаашкын эгелей бээрге, эзлчээмни манап олур мен. Мени хуралче ылады. Пропаганда килдизиниң ажылдакчызы мээң довчу намдарымны бюро кежигүннериниг таныштырган. Оон соонда даргаларның айтырыгларынга харыладым.

Хурал башкарыкчызы, партия обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин идеология килдизиниң ажылдакчыларындан орустап мындыг айтырыгны салган:

— Как это так, тувинский товарищ редактирует газету на русском языке?

Кезек када шыпшын апартан. Бюро кежигүннери бодалдарын солушкан. Тыва кижи-дир, канчар орус солунга редактор кылдыр томуйлаар боор дээр кижи-даа бар. Өскелери турган, чартык чыл ажыг ажылдапкан кижи-дир, ынчангаш ажылдазын дээр даргалар-даа бар. Григорий Чоодуевич баштай бодамча чок салыпкан айтырыын чазап, чүве-даа чугаалаан. Ниитизи-биле мени бюро кежигүннери шак-ла ынчаар «Красное знамя» солуннуң редакторунга томуйлаан чүве. Таптаашкын чылдарында чогаадыкчы ажылдың национал кадрларынга бүүрел чок турганы моон-на илдеп ышкажыл.

Демократияның ачызында орус-тыва дылдарда үүнүп турар «Содействие» — «Детский мир» солуннарны Вячеслав Салчак удуртуп турган болгай. Бо база тыва кижи төлү-дүр. «Тувинская правда» солунга Роман Тас-оол бодун шырак журналист кылдыр көргүстү. «Молодежь Тувы» солунну оон дуцмазы Юрий Тас-оол удуртуп тур. Орус, тыва дылдарны эки билир, салымчаанныг оолдар, кыстар бисте хөй болгай. Оларга бүүрел херек.

1992 чылда Россияның парлалга болгаш информация чепсектериниң хостуг эргезин камгалаар Тывада девискээр инспекциязы Таңдының журналистериниң ботиденкейин өөренип көргеш, районнуң солунун «Таңды-Уула» деп эде бүрүткээн, Солун орус, тыва дылдарда үүнүп турар. Бо база чаартылга-дыр.

Дыл дугайында бодалдарымны доозун тура, РСФСРнин школазының алдарлыг башкызы Алексей Арапчорнуң шулүүнден чамдык одурларны киирейн:

«Төрээн дылын уттур болза,
Терел чондан хоорлур апаар,
Орус дылды билбес болза,
От дег чырык көрбес апаар,
Ынчангаштың ийи дылды
Ылап билзе, чоргаар чоруур».

Төрээн иеңериң аа суду дег, тыва дылыларны камнадар, өөреникер, сайзырадыкар. Эртем-билигниг чонар аразының харылзажырының чепсээ — орус, англи, немец дылларны өөренири чугула.

Семен ОЮН.
«Таңды-Уула» солунунуң оралакчы редактору.

ХӨНДЕРГЕЙНИҢ АРТИСТЕРИ

Хөндергейниң артистери бүгүдеге билдингир чүве болганда, оларның чүгле аттарын адап, эң допчу тайылбыр кылзымза, чонга четчир деп бодаан мен.

ВЛАДИМИР ОСКАЛ-ООЛ

Кажан цирк артистери бооп болур хире аныяк оолдарны шилип ап турган ажыл доозулган соонда, комиссия даргазы: «Хөндергей чурттуг Сат Базыр-оолдуң оглу Оскал-оол!» деп кыйгыра каапларга, кедергей-ле амырап, сүрээдээн мен дээрзин Владимир Базыр-оолович мырынай чоокта чаа бижиди.

Оон эгелээш-ле Хөндергей чурттуг Сат Базыр-оол оглу Оскал-ооллуң салыы-чолу оон мурнунда тыва кижинин тоол шагда безин көрүп, дыпнап чорбааны цирк артизинин үүле-хөрээ-биле шуут болгаш бүгү назынында холбашкан.

Владимир Оскал-оол базала боду ышкаш дидим болгаш эрес-кашпагай Күжүгет Хензиг-оол, Дүзенмаа Оюн, Хомушку Белек-оол, Борис Оюн ышкаш өөрү-биле цирк хөрээниң кайгамчык уранмерген аргаларын чедишкинады (начальниги В. М. Сегбе) кылып бээр ужурлуг.

Бетонныг холуксаа кылыр белдирин «Тыва тудуг» акционерлиг ниитилелге дамчыдар дугайында айтырыгны оон начальниги М. А. Кыргыс шагда-ла тургузуп келген. Ынчалза-даа үстүнде адаанывыс ийи дарга ам-даа дугуржуп чадашкан. Үш хады аразынга аза берген деп чүве ол эвес бе?

САТ МАНЧАКАЙ

Тыва сыгыт, каргыраа орандегейде нептереп, дедгереп эгелээн-не болгай. Сыгыт, каргырааның төрүттүүген чурту — Тыва дээрзи ам кымгаа билдингир. Тыва сыгыттың бир дугаар эгелекчизи Чадаана чурттуг Хөөмейлээр-Комбу деп билир мен. Хөөмейлээр-Комбуның ыдыныг сыгыдының пластинказын база дыннаан мен. Амытанны кайгаткан бир алдарлыг сыгытчы Хөөмейлээр-Комбу ол. Ынчалза-даа ол аныяла арыг сыгыттың чораан кижи деп билир мен.

Ынчаарга кан-на хылдыг шансыныңа кайгамчыктыг өткүт үүнүн сыгыт аялгазынче үннеш кылдыр киирбишаан, ону ыры-биле согажалаш, ыдыныалдыр-сырыныалдыр сыза бир эң-не уян-чымчак, хоюгтааланчыг тыва аялганың бүгү делегейни кезээни тыва кижиге кедергей чоргааралдыр. Бо тыва цирк бөлүү кайда-ла ойнай берген болдур, ында тыва аялгалар куттула бээр.

Владимир Базыр-оолович чүгле бодунуң ажы-төлдери — Юрий, Майя Оскал-ооллары эвес, а Клара Данчай-оол дээш, өске-даа хөй тыва аныяктарны цирктиң уран аргаларынга өөредип каан. Ол бодунуң бүгү назынында тыва цирк бөлүүн баштап келген дуржулгалыг удуртукчу.

ХОМУС ҮННҮГ ЫРААЖЫ

Чоокта чаа Тываның В. Көкоол аттыг хөгжүм-шин театрынга бодунуң чогаадыкчы кежээзин эрттирген Надежда Агбаан-Шыырановна Кууларны бүгү чоп «Хомус үннүг ыраажы» деп адап турдуар. «Бай-ла Хемчиим» дээр алдарлыг ырыны Кара-кыс Намзатовна Мунзуктуң соонда, ам Хөндергей уруу Надежда Кууларның күүселер апаргаы хөндергейжилерге база өөрүнчүг-дүр.

Надежда Кууларның хомус үнүн дыннаан кижи бүрүзү ам сагыш-сеткилин мынчаар илередир боор: «Кандыг не сүдүн ижип өскен ирги, таныс алза. Кандыг хемниң үнүн чүттап чоржук ирги, чүттап чорза».

Надежданың келир үезиныыткылыг болгаш улуг чаагай!

Эргеп МОНГУШ.

Эки кижилер дугайында

ЧУРТТАЛГАНЫҢ ҮНЕЗИ

Ажыл кижини каастаар. Бо дээрге өгбелериниң өртектиг сөзү-дүр. Чеден хар ажа берген, өле баштыг өгбе Иван Доржуевич Хураганны барыкла школачы үеиден-не танымыр мен. Элээди шаамда ол шуутла адам ышкаш акым апарган. Сорунзалыг чүве-биле дөмей кижи-ле болгай. Топтуттомаанныг чаңы, шинтпирлиг чиге сөзү кижини бодунче хаара туда бээр.

Иван Доржуевич аныяанда чарыныгның адаанга дүшпес мөге, чаактыга чаргызын алыспас дорт кижи чорааныы чон билир. Ол бүгү барымдаафактылыг, Чүге дизе угун салгаар ажы-төлдүг, оолдарлыг. Оон оолдары республика иштинде сураглыг мөгелер бооп ады алгын, сурагжып чоруур. Кымнарыл ол? Иван Иванович Хураган делегей чергелиг тренер, спорт мастери, Моол Республиканың «арзыланы», ам Иштики херектер ямызында ажылдап чоруур. Оон дуңмазы, Чита хоорайда чурттап чоруур бир оол самбо хүрешке спорт мастери. Дараазындаазы Василий Иванович Хураган база-ла тыва хүрешке спорт мастери, Тес-Хемде спорт комитединиң даргазы. Сергей Хураган шыырак мөге, республиканың культура ажылдакчызы. Ооллардың эң хеймери Владимир Хураган шеригдеи чоокта чаа келген, база-ла хүрежип турар, баштай үнген кулакты соңнай үнген мыйыс эртер. Оон база ады алгып, сураа үнер. Бүзүрээр мен. Мынчап кээрде оларның аттары ангыаңгы, фамилиязы Хураган боордан башка алызы амбын шарыга чижеглежир, содаксшудак сыңмас, чонунуң чорааарланыр мөгелери ышкажыл! Олар ажыл-ишке-даа, спортка-даа адазын адатпас, авазын суратпас, кылыр ишке кызымак, эрлериң эрези, оолларның омаа-дырлар.

Чугаамның кол утказы, утшин өгбе ада Хураган дугайын таныштырыксаан мен. Оон көрбээн чүвези, көдүрбээн хөнээ чок кижи. Чогум болу саначылап, садыгжылап, мал хүлээп алыр черге эргелекчилеп, бүгү назынында ажылдап келген. Эки чүвениң эгелээшкинин бо-ла кыла бээр чанчылдыг кижи. Ужарлыг-Хемге оон эгелээшкини-биле мал хүлээп алыр черни туттурду, ажыглап турдувус.

Иван Доржуевич, оон ооллардың авазы Суваан угбай төрүмелиниң ажылгыр-кежээ улус. Чүну чугаалаксаш, ынчап ор сеп дизе, Иван Доржуевич чаа ажыдышкын кылган. Эртем ажыдышкыны эвес ам. И. Д. Хураган суубиле ажылдаар, тараа тыртырар дээрбеин Успа-Хөлче улдап кирген узун Тес-Хемниң Сайгында тудуп кылган, чүгле бодунуң күсели-биле. Ону ол барык-ла ийи чыл дургузунда тудуп кылганын Тес-Хем район чагырыкчызы Сундүвей Яндак-оолович Мөнгебиле чоокта ацаа чораш көрдүвүс. Ону кылын бүдүрер дээш ол та чеже күүнүн үндүрген, та чеже дерин төккен. Бодап көрээли даан. Хемниң суун буталаашы, эриктерин цементилеп турган ынаар чаяры, дээрбе тургузар ийи каът бажыңны тудары, оон дериг-херектелдерин тыптынары, ону эптеп кылыры, машина чүүгү хире ийи дээрбе даштарын дилеп тып, ону эккээри, оларны төп-төгерик кылдыр сомнап кылыры дээш. кандыг ажыл чок дээр! Маңаа чүгле кызымак болгаш кылыр иштен салдынмас кижи быражыр. Ол ону, оон мурнунда-ла, аныяк чоруур шаанда көрүп чораан, ындыг бодалды бодап чораан, ол ажылга оон арга-дуржулгазы, ажыл-ишчи соруу бар турганы ол-дур.

Ол ышкаш ында Иван Доржуевич чуртталга бажыңын тудуп алган, чунар-бажыңны кылып алган, кады кырааны Суваан угбай-биле ында чурттап орар, инек малын боттары тудуп турар.

Ынчан ол чорувуста Иван Доржуевич биске мынча даан: «Чодураа» совхозтуң мурнунда турган директору (ол ам бистиң аравыста чок) Кегел Сувандин-биле дээрбе тудар талазы-биле керээни чарган турган мен. Дарганың чок апарганы-биле хамык чүве хайтаан, темп оожургаан турду. Амгы директор-биле «ыллажып» шыдаваан турар бис, Совхозтуң агар саныкта чес көпеек чок болганындан оларның дуза кадыптары бөгге. Ынчалза-даа аныяк кижи чүвениң ужурун биле бээр боор деп идегей турар кижи мен...»

И. Д. Хураганның бодалы бодараан, күзели күүсеттинген. Даңган тыртар суг дээрбели күүү-күжүн берип, ажыглалга кирип эгелээн. Ол дээрге амгы бо берге үеде чогум-на чаа ажыдышкын, эки эгелээшкин, келир салгалга артар, онза ажыл-херек-тир.

Өскен черниң чаартылгазы, өргүн чонунуң келир үезин дээш ажылдап каары дег аас-кежик кайдал. Чогум-на аңаа төлептиглериң төлептин, өле баштыг өгбе Иван Доржуевич хамааржыр дээрзин чону чоргаарланып, чугаалажып турар. Эки быжырган, амданныг, сарыг хлебти чоглап оргаш, Иван Доржуевичиин сактып, карааңга чуруп кээрлер турар боор. Чүге дизе эгин шимчээрге, хырын тодар деп чүвеин угаай бээрлер. Иван Доржуевич, чолунар чогузун!

Өөлет ЧИНМИТ.
Тес-Хем район.

Улуг · Хемден медээлер

ДУГУРЖУП ЧАДАШКАН

Шагаан-Арыгда цемент заводу тудуп турар тудугжуларга бетоннуг малгашты доктаамал чедир бербейн турар. Хөөткан холуксаанны «Шагаан-Арыг тудуг» комбинаты боду бүдүрүп, бөөшкүннеп, дугурушкан «адрестерин» хандырып, байып турганы илерээн. Ону тудуп хоругдаан болгаш истелгезин чорудуп турар. Оон ыңай Торгалыг суурнуң чурттакчызы Чуруто дээрзи база арага садын турган туттурган. Оон бажыныңдан 20 ажыг шил водка тывылган. Ол ышкаш милиция ажылдакчылары «Тараа-93» деп хыналданы чоруткан. Арага-биле шаңнардан тараа «соорлаар» таварылгалар каш-даа болганы илерээн. Чижээ, Роман Сеңги хуузунда чүүк машинаазынга «Арыг-Бажы» совхозтуң тараазын чүдүрүп алгаш бар чораан туттурган. Оон ыңай Шагаан-Арыгда Владимир Буянкин үш чүс килограмм капуста база ол-ла хире тараа сөөртүп алгаш чораан. Оларны садып алганының дугайында кандыг-даа барымдаа, херечи, документ чок.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ.

Бир чүүлге хамаарыштыр

КАЪК-ХӨЛУМ — ЧҮДҮГ-СҮЗҮҮМ

Чап Чүүлүмнүң «Дус-Хөлдүң дүвүреги: экологтуг айыыл» деп чүүлүн помчаш, кара чажымдан кадыым экижидип алганым, эки эм шынарын билирим, эрткен-дүшкен санымда доктаан, чажыг-чалбарыым кылып чоруурум Каък-Хөлүм дугайын бижиксей бердим.

Ынчан чогум каш чылыл, сагынмайн-дыр мен, ынчалзадаа үе-чергелеривис уругларның ооллар-биле кыяңнажыптар апаргаң үезин чүве. Бис хөөкүйлер — мен, мээң эжим Норжунмаа, бистен хары бичеле боор, ол хирезинде үргүлүү бистен чарылбас дуңмавыс Үйнүк аарыга туттуруп, эш-өөрүвүстей ойналып, чыдып каап эгелээн бис. Мээн будум аарыыр, харын мырынай тырта берген, үнгээликтээр мен, а Норжунуң колдуу ыжып туруп берген. Үйнүк база-ла хол, будум дээр, бистен мүн-не дээре. Байдалы лыка берге бисти кыргаанавыс-биле ол хөлге улузувус аппарып каанар. Ол шагда хөлге дыка-ла улус кирер чүве ийин. Улус кээп, чоруп-ла турар, а биске хүнезин эккел берген кижи каапкаш чоруй баар, чаныксаар деп чүвеевисдаа аажок, улузувус бисти каггандыр дээш ыглажып-даа орээ бис.

Чогум турар-дыр силер-ле дээр. Мен эзтка шыгралдып алгаш келген болум чадырдан хөлге чедир кылаштай бээр апарган мен. А чанарда ангы аът мунуп алгаш чаңган мен. Даанғыыжымны ол кыргаанавам көргеш, «хөл кыдыынга каап каг, келир чылын тып аар сен» — дээн. Ол-ла хөөрээ кылгаш, аъттанган бис.

Ол кыжын аарыг-даа болза, сергеи-омаавыс шорт апаргаң бис. Оон 3 чыл улай ол хөлге киргеш, ол хаалыг аарыгларывыстан адырлып, кан кадык апаргаң бис. Ам оон бээр хөй-ле чылдан эрти, үжүражып, таварышкан санывыста ол-ла бүгүнү ыяап-ла сактыр бис.

Ам хар-назынывыс улгалыргa база кижи аартап, чүс, сөөк ыстап, шылаар апаардыр. Эпти-ле Каък-Хөлүм сагышка кирер-дир. Хыт дээн аныяк турган ынчаар мунчуран аарыыры дег берге чүве кайда боор. Ынчангаш Чап Чүүлүмнүң көлүүүн турар экологтуг айтырыын бүрүн деткир, Дус-Хөл, Каък, Халың хөлдерниистин салым-чолу дээш болур-чогуурубиле хөделилиннер, хүндүлүг чогум.

Ол хөлдер чоогунга тарымал ыыштап өстүрер аргаы чок чүве бе? Чоок-кавыын, эң ылангыя Кызылдың чонунуң ол хөлдерге ажок дыш, таныя турарын билир бис. Ялзы-бүрү шеф ажыллармадан чорутса чүге болбазыл. Чеорчерде организация бүрүзүндеи дадыыр хевирлиг фондуган чытташ, ол хөлдерже мал-маган, төпчеглекчилер ооскунулатпас тускай даамылдан тудуп чүге болбас деп. Ында (Дус-Хөлде) таныыл аалдың мал-маганы сезон үезинде безин хөлге кирип, кылаштажып турар чоржук. Сезон эрткен соонда, ону кым көрүп турар деп, чугаажок оон дора дээрзи билдингир. Хөл чоогу шеле улуг, аңаа чаңгыс таныыл чедишпес. Мунар хөлгелиг, тускай кижи турары чугула деп бодаар мен.

Шагда Каък-Хөлдүң чанынга кандыг-даа куш бар, аңнар безин чадырлар аразынче маннап кээр чүве болгай. Ам шүүт-ла хоозураан чорду.

Каяа-даа чоруурга, бойдус камгалалының дугайында айтырыг кижини дүвүредип чоруур чүве-дир. Бистин Хемчик хемнин үну чыжыргана-биле байлак. Үнген-не чүвези ол дизе хөөрем чок. Ынчалза-даа чонунуң аңаа хамаарылгазының багайын кижи кайгаар-дыр. Чоокта чаа селгүүстен чорааш, мындыг чүве көрдүвүс. Эртип чыткаш, кара сугже эгдип келген чөкпек-чөкпек чыжыргананы магадап эртивис. Кел чыткаш көөрүвүске, демги эглип келген чыжырганавыс кижи көөр арга чок токпайын калган, улуг-ла ачый суг идип кедип алган, базар хачызы-биле чокпак-чокпак будуктарны үзе кескеш, сайда олурган, хадайы-ла боор, үгбайже, база школа назылыг 3 уругже октап берген тур, олары чыгган орлар. Улуг-ла кижилер уруттарының мурнунга мындыг үүлгедиг кылып турда, төнек, назы четпээнилерден кижи чүну негеп шыдаар боор. Бис оларга сагындырыг бээривиске: «Ажырбас, ол бойдустун хайразы-дыр амдыы чылын база оон артык хөй болур, көөр силер» — дээш, дүжевесдаа чордулар. Бай-байлак тыва черивисти улам байдыып, чараш кылыр дизивиссе, ону хумагалап, карактаар ужурлуг бис. Боттарывыс, улуг кижилер-ле, ажы-төлүвүс мурнунга мындыг үүлгедиглерни кылып чоруур-дур бис. Ынчангаш-ла чамдык аныяк-өскеннин камхайыра, карак-хулак чок апарганы ол ышкажыл.

База Шивилиг аржаанче бар чыткаш, эрткен-дүшкен чон Мешкен-Хөл чанынга ыяап-ла доктаап, дыштанып. 2-3 чыл бурүнгаар бо хөл чаны, «куйт дээр кускун, сайт дээр сааскан» безин дыңналбас, ыржым турду. Энир чылдан бээр ол хөл «дирилген». Өөр-өөр өлүрек, кастар ажы-төлүн эдерткен ол-бо хыырыштар аразында сугже эштип кирип, балык-байлаң чемнээн — черле өөрүнчүг, хөглүг апарыптыр. Аңаа канчап өөрбес деп. Ында арга-арыг даамылдары ол хөлдүн салым-хуузу дээш сагыш аарып турары иллеп ышкажыл.

Төрээн Тываавыстың казы-чараш бойдузун, ан-меннин, эртине-байлаан кымнап, карактап көрээлицер, чонум.

Ранса ЧУДАК.
Бөшкы.
Кызыл-Мажалык суур.

ХООРАЙ ӨНЧҮЗҮ ТУРАР

Хуу саарлыкчыга идегеп болур сен, ынчалза-даа бодуң база багай болба деп, Кызыл хоорай эрге-чагыргазы шинтпирлээш, найысылалда 9 магазинин хуужутпас дээн. Хоорай чагырыкчызы Э. Н. Саттың сентябрь 13-те үндүрген доктаалында хуужудулгага кирбес бүдүрүлгелер дугайында чугаалап турар. Ында мынча дээн: «Хоорайның чурттакчы чонун аъшчем барааннары-биле хандырарына садыг четкизин камгалап алыры-биле база садыг бүдүрүлгелериниң ангы-ангы хевирлериниң аразынга алаанажылганы тургузаар сорулга-биле 1993 чылда хуужудулгага кирбес магазиннериң дараазында дапзызын бадыладым». Ол кайы магазиннерил дээрге. № 3 (Ленин, 24), № 5 (Калинин, 10 а), № 9 (Эки турачылар, 23), № 32 (Эки турачылар, 30), № 39 (Московская, 100), № 40 (Кочетов, 94), № 50 (Кечил-оол, 67), № 13 (Дружба, 21), № 20 (Ленин, 42).

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Соведи хоорай чагырыкчызының бо доктаалын деткээн.

Үстүнде алаттыган магазиннерни хуужутпас дугайында саналды Кызылдың өнчү башкарар комитети киргеп.

Хуужутпас дээрге-ле үстүнде магазиннериң коллективтери ажыл-агый чорудулгазының кайы-бир хевирни шилип алырына мооидак болуп турары ол эвес. Ол дугайында хоорайның өнчү комитединиң даргазы М. К. Анай-оол ук коллективтерге барып тайылбырлаан.

Бо талазы-биле хоорайның 56 дугаар магазининің коллективи баштайгы базымны кылып, кызыгаарлаттынган харысалгалг эштежилгени тургузуп алган. Магазинин турар бажыңы хоорай өнчүзү болуп артар. Ынчангаш хоорай эрге-чагыргалары өнчү башкарылгазын бодуунуң холунга арттырып алыр, а коллективтер рынокка хостуг хөделир аргалыг база болур.

Эштежилгелер хоозурап каап болур, ол дээрге оларның хууда херээ. Ынчалза-даа кол чүве — хоорай бодунуң өнчүзүн мындыг таварылгада чидирбес.

Магазиннерни арендага бээри бир талазында хуужудулганың россійжи программаларынга дүүшпейн турар, ынчалза-даа мода сүрүп, бүгүүлге бар өнчүнү хуужудуп кааплары биске таарышпас. Кол чүве — хоорай чурттакчыларының эрге-ажыы камгалаттынган турар ужурлуг. Ажыыбиле чугаалаарга, бөгүнде чамдык хуужуттуна берген бүдүрүлгелер мурнунда турганына көөрде шуут өөдөжок ажылдан турарын билир болгай бис. Ынчангаш хуужудулгада мындыг четпестерни чайладыры чугула.

Мария ҚУУЛАР.
Кызыл хоорайның өнчү комитединиң специализи.

БИЛИГ БОЛГАШ БИЛИР ТУРДА...

Каш чыл бурунгаар бистиң кожуунуңуң ырак суурларынга телевизор, соодукчу, шак болгаш оон-даа өске нарын эт-сеп септээр мастерлерин ыяапла Кызылдан чалаар турган. Чалаткан мастерлерни чон үр үеде манаар. Ам барык суур бүрүзүнде тус черниң кадрлары кандыг-даа мергежилдин мастерлери кылдыр өөреннип алган ажылдан турары кымгаа өөрүнчүг. Ындыларның бирээзи Бай-Тайга кожуунуң Шүй суурунда Борис Шагаалан чонунга хүндүткелдиг, макталдыг кижи апарган.

Ол каш чыл бурунгаар төрээн чери Шүйга ортумак школаны доосказ, Кызылга телевизор септээр түр курсту доозуп алгаш, эгезинде Кызыл хоорайга, оон соонда Тээлиниң чонга ачы-дуза чедирер комбинадынга ажылдаан. Борис Шагаалан Тээлиге ажылдап турган, Кара-Хөл, Бай-Тал, Кызыл-Даг суурларже үүүшкүннерни доктаамал кылып, чонунуң үрелген телевизорларын кылып берип келген. Эрткен чылын ол Шүйда чонга ачы-дуза чедирер пунктуну хүлээп алгаш, бо хүннерде арвада керээзи-биле ажылдап турар. Аныяк мастер ам чүгле телевизор септекчизи эвес, ол эрткен чылын Кызылга соодукчу септээр курсту база доозуп алды. Ийи мергежилдиң кайызын-даа бо хүннерде чеднишкининг ажылдап эгелээн.

Өг-бүле бүрүзү телевизорлуг, соодукчулуг чүве болганда, Бористе чай-шөлээн чок. Эттиг кандыызы-даа үрелип болур, а ээ кижи чеже-даа эртем-билиглиг болза, оларны септеп ап шыдавас. Дыштанып хүн чок ажылдан турар мастерге чагыглар кожуун төвүнден, кожазы Барыын-Хемчиктиң Эрги-Барлык суурдан-даа келгилээр апарган. Б. Шагаалан чагыглардан кажан-даа ойталавас, чагыкчыларның эксклеп ааны хүлээп, бүрүтпеп алгаш, кажан кээп ап алырын сагындырып каар.

Артык кезектер сураглап тып алыры-биле ол Кызылдың бүдүрүлгелери-биле быжыг хаарылзаанны тудуп турар. Билиг болгаш билир турда, кым-даа чонунга ачы-буянын көргүзе бээр. Шүйжуларның Борис Шагаалацны «алдын холдуг мастеривис» дижип мактап турарынны ужуру-даа ол.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.

МООЛ УКТУГ БОЛЗУҢЗА...

Дыңнап чоруурга, бистиң Тывада «моол уктуг кижи мен», «Моолда төрелдерим бар» дээр кижилер-ле хөй. Ону бодаарга, Тывада чурттап турар кижилериң аразында моол уксаалыглар хөй.

Делегейде чурттар санай тарай берген моолдарының саны хөй, ынчангаш оларның моол шынарын: дыл-домаан, үжүк-бижиин, ёзу-чанчылын камгалап сайзырадырының айтырыгларын бо чылдың сентябрь 13-тен 20-ге чедир Улаанбаатарга болуп эрткен Делегейде моолдар ассоциациязының бирги улуг шуулганынга чугаалажып көрген. Ол шуулганга Моолдуң хөгжүлдезин деткиир фондунуң чаланы-биле делегейнин он ийи чурттарындан 80 хире төлөөлекчи, оон иштинде Тывадан үш кижи, Моол Республикадан 170 хире төлөөлекчи болган чалатканнар киришкен. Даштыкы күрүнелерден келген төлөөлекчилерни чазак чериниң хүндүлүг аалчылар хүлээп алыр «Их тэнгэр» дээр камгалалдыг черинге чурттадып каан.

Делегейниң 12 күрүнелериндеи: Америкадан, Франциядан, Германиядан, Канададан, Тайваньдан, Непалдан, Венгриядан, Иштики Моолдан болгаш Россиядан (Бурятия, Калмыкия, Тыва) чыглып келген төлөөлекчилер делегейниң ангы-ангы булуңнарында чурттап чорза-даа, шупту моол дылга хостуг чугаалажыр, ёзу-чаңчылдарын бот-боттарынга таныштырар, ынчап кээрге, шупту моол ёзуладдарын, чаңчылдарын утпаан боор чорду.

Ук шуулган Моолдуң профэвилелдериниң Культура ордузунга болуп эрткен. Сентябрь 13-те эртен шуулганың кирижиклери ордунуң улуг залын долдур олурупкан турда, сцена кырында моол хөгжүмчүлер национал хөгжүм херектелдериниге элээн каш моол аялгаларны ойнап күүсеткен соонда, Моолдуң алдарлыг артизи хереөжен кижи шөйүлчек моол ырыны узада ырлап кагды. Оон соонда алды лама судур номчааш бардылар. Бо улуг шуулганы ынчаар эгелээнин база ханы уткалыг болгаш Ол дээрге даштыкы чурттарда чурттап чоруур моолдарның, ында олуржуп турар төлөөлекчилериниң сеткил-хөнүүн хөделдирер сорулгалыг болганы ол.

Төлөөлекчилериниң удуртукчулары — президиум кежигүннери сцена кырында стол артында салган сандайларга барып олуруптарга, улуг шуулганны эрттирер оргкомитеттиң даргазы, Моолдуң хөгжүдлезин деткиир фондунуң президентизи Дашийн Бямбасүрэн даштыкы чурттардан келген моол төлөөлекчилериниң удуртукчуларының адын адааш, тус бүрүзүнге байыр чедирип, сеткил сагышты хөлзедип кээр йөрээл сөстерни чугаалады. Улуг шуулганның ажыттынганын чарлаан соонда, Моол Республиканың Президентизи П. Очирбат байыр чедирип, чүве чугаалады. Оон соонда шуулган бодунуң ажылын үргүлүүлеп, «Амгы делегей болгаш моолдарның ниити салымчолу» деп темага илеткелди Д. Бямбасүрэн кылды. Илеткелчи эрте бурунгу моол чурттуң төөгүзүнүң болгаш моолдарның чамдыызының чер санай, делегейниң хөй чурттарында чурттай бергениниң чылдагаанын, оларның чурттап эрткен болгаш амгы байдалының дугайында доктаап чугаалааш, чер-черде моолдарның амыдырал-чурттаалгазы аңгы-аңгы болза-даа, оларын угаан-бодалының, сагыш-сеткилиниң чаңгыс аайын онзалаан. Делегейниң чурттарында тарай берген моолдарның талазынан эрте бурунгу моол культураны, ёзу-чүрүмну, ажы-чаңчылдарны, бижиклилигни утпайн, харын аныяк-өскеннин ортузунга катап сергедип нептереднр ажылды организастаарын кол айтырыг кылдыр амгы үеде санап турарын илеткелчиниң чугаалааны солун болган. Оон аңгыда кайы-бир үе-шагда, кандыг-бир чылдагаанга кыстыргаш, өске чурттарда чурттап чоруур моолдарның боттарының чүвүнда акы-дуңмаларын, төрел-дөргүлүн тып ужуражырынга, чер-чуртун эргип көөрүнге, оларның күзели-биле моол национ алын катап тургузарынга чогуур дузаламчыны көргүзеринг хамаарышкан чурттарында эрге-чагыргаларның мурнунга айтырыгны тургузарын көрүп турар.

Моол улус тускай догуунаан күрүне болганда делегейниң кайы-даа чурттарында чурттап турар моолдарга, оларның күзелин барымдаалап, моол хамаатызының паспортун тыпсын бээр ужурлуг деп чугаалашкан. Аңаа бир чугула чүве, ол моолдарның чурттап турар күрүнезинин хоойлузубиле ол айтырыг дүгжүп болур бе дээрзин барымдаалап көөрүн чугулаласын.

Делегей чурттарында тарай чурттап турар моолдар-биле ажылды культура, гуманитарлыг хөгжүлде, экономика болгаш биосфера талазы-биле улуг бөлүктерге дүүштүр таарыштырып чорударын көрүп турар.

Моол кижиге моол болурунуң бир кол негелдези болза, моол дылды, бижикти билиря болгаш эрте бурунгу моол культураның төөгүзү-биле таныш, ол культураны билир аргалыг болурун чугулага көргеш, төөрээн моол дылын уткан ийикпе, ажы-төлүнге өөретпээнинден оларга моол дылды өөредип ажылды калбартырын чугула деп көргеш. Моон соңгаар чер-черлерде чурттап турар моолдар-биле чорудар ажылдар талазы-биле илеткелге кирген кол саналонал мыдыг болган. Илеткел талазы-биле хөй кижи чүве чугаалаан. Бүгү чугаа моол дыл кырынга чоруп турган болгаш англи, кыдат, орус дылдарга синхроинуг очулгаларны берип турган.

Ийи хүн дургузунда дөрт секция аайы-биле ажылдап, аңаа культураның, гуманитарлыг, экономика болгаш философия айтырыгларының талазы-биле тус-тус илеткелдерни дыңнап, саналонал солчуушкуну болган.

Ук шуулгандан делегейниң чурттарында чурттап турар моолдарның организациязын — Делегейниң моолдар ассоциациязын тургускан. Оон удуртулга болдуруп ажылдаар Дүрүмүн хүлээп алган. Ол Дүрүмде айытканы ёзугаар алырга, **«Делегейниң моолдар ассоциациязы болза, экономиктиг ажык-кончаа сүрбес, политиктиг болгаш идеологтуг тускай үзел-бодал чок болгаш чазактан дашкаар улустар аразының хөй-ниити организациязы болуп турар».** Организастыг айтырыг талазы-биле ассоциацияның удуртур органын доктаадып соңгаан. Делегейниң моолдар ассоциациязының президентизинге Дашийн Бямбасүрэнин (Моол), үш оралакчы президентизинге Д. Н. Күгөльдиновту (Калмыкия), Г. Н. Манжуеати (Бурятия), Ши Мөрөнну (Тайвань чурттуг хереөжен), ассоциацияның чингине директорунга Чүлүүны Гаҗ'оддну —соңгаан. Чингине чөвүлелдин 29 кежигүнүнге даштыкы чурттардан 14 кижи, Моолдан 15 кижи соңгуткан. Он дөрт даштыкы чурттаанын төлөөлекчилериниң Франциядан бир, Америкадан ийи, Германиядан бир, Россиядан ийи (Калмыкиядан ийи, Бурятиядан ийи, Тывадан бир, Читадан бир), Иштики Моолдан ийи, Тайваньдан бир кижи соңгуткан. Президент, оон үш оралакчызы болгаш чингине директор Чингине чөвүлелдиң кежигүннери эвес болур. Ассоциацияның президентизин болгаш удуртулганын турар чери Улаанбаатар хоорай деп доктааткан.

Ол шуулгандан делегейниң чурттарында чурттап турар моолдарның организациязын — Делегейниң моолдар ассоциациязын тургускан. Оон удуртулга болдуруп ажылдаар Дүрүмүн хүлээп алган. Ол Дүрүмде айытканы ёзугаар алырга, **«Делегейниң моолдар ассоциациязы болза, экономиктиг ажык-кончаа сүрбес, политиктиг болгаш идеологтуг тускай үзел-бодал чок болгаш чазактан дашкаар улустар аразының хөй-ниити организациязы болуп турар».** Организастыг айтырыг талазы-биле ассоциацияның удуртур органын доктаадып соңгаан. Делегейниң моолдар ассоциациязының президентизинге Дашийн Бямбасүрэнин (Моол), үш оралакчы президентизинге Д. Н. Күгөльдиновту (Калмыкия), Г. Н. Манжуеати (Бурятия), Ши Мөрөнну (Тайвань чурттуг хереөжен), ассоциацияның чингине директорунга Чүлүүны Гаҗ'оддну —соңгаан. Чингине чөвүлелдин 29 кежигүнүнге даштыкы чурттардан 14 кижи, Моолдан 15 кижи соңгуткан. Он дөрт даштыкы чурттаанын төлөөлекчилериниң Франциядан бир, Америкадан ийи, Германиядан бир, Россиядан ийи (Калмыкиядан ийи, Бурятиядан ийи, Тывадан бир, Читадан бир), Иштики Моолдан ийи, Тайваньдан бир кижи соңгуткан. Президент, оон үш оралакчызы болгаш чингине директор Чингине чөвүлелдиң кежигүннери эвес болур. Ассоциацияның президентизин болгаш удуртулганын турар чери Улаанбаатар хоорай деп доктааткан.

Ол шуулганда «Делегейниң моолдарынга» болгаш Моол Республиканың Президентизинге, Моол чазакка база улустуң Улуг Хуралынга кыйгырыгларны хүлээп алган.

Шуулганың чапсар аразында даштыкыдан келген төлөөлекчилерге музейлерге болгаш тураскаалдыг черлерге экскурсияларны организастаан. Ийи хүнүңүн аян-чоруун кылып, эрте бурунгу моол күрүнеңиң төвү Хара Хорин биле Будданың бурунгу культуразының тураскаалы Эрдэнэ Зуу хиитке барып чораанывыс уттундурбас. Оон аңгыда театр, цирк, кино-даа биске көргүзүп турду. Сөөлгү хүнде «Цагаан шонхор» турбазага делегей чурттарындан келген төлөөлекчилерге «эрийн гурван наадам» — «эр кижиниң үш оюну» байырлалды —мөге хүрежин, аът чарыжын, ча, согун маргылдаазын болгаш концертти көргүстү. Аллан дөрт мөгедеи бистин тываларның танывыры Балжинням шуулду. Оон соонда «Чингис-Хаанның улуг өргөөзи» дээр улуг өгге, оон «дүжүметтериниң өө» дээр улуг өгге дүүштеки улуг шайлаалга-биле шуулганның ажылы доозулган.

Делегейниң улустарының төөгүзүнде бир-ле дугаар болуп эрткен ол шуулганга Тывадан Самзалдайда чурттап, ажылдап турар Д. Ч. Доржу Кызылга чурттап олурар З. П. Аракчаа база бо одуругларның автору боттарывыс күзеливис-биле аалдап барып, киржир аас-кежиктиг болдувус.

Моол уксаалыг, ында дөргүл-төрелдери бар кижилер Тывада хөй деп эгезинде чугаладым. Оларның чамдыктары Тывага болган үе-шагның эргилдезинің эзиннинге таварышкаш, моол национ-ла чидирип, албан-биле «тываларр» болган улус база турган. Ол хамаанчок, Тыва мурнунда турган ССРЭ-те каттыжып турда, «ССРЭ хамаатылары орус аттыг болур чоор» дээн кыйгырыгга алзып, эге баштайгы моол ат-сывын чидиргеннер кайы хөй. Ынчангаш ам ол бүгү хажыдмышкынарны эдип, чамдык кижилер моол угун-даа, ала-незниң берген адын-даа катап эгидип алыр, хоойлуга дүгжүр чүве болза, ийи күрүненин-даа хамаатызы болур эргезин чедип ап болурунуң аргазы тыпты бээр хевирлиг болуп турары ол. Ындыг болгаинда «Моол чуртунда төрелдеривис бар, моол уктуг улус бис» деп турар болгаш моол төрелдеринбиле тыпчып ужуражырын күзээр кижилер ниити учёткадаа турары-биле калы ажыктыг арга-сүме алыксап турар кижилер Делегейниң моолдар ассоциациязының Чингине чөвүлелиниң Тывада кежигүнүнче: 667003, Кызыл, Калинин кудумчузу, 28-23 адресче чагаа бижип, харылзажып болуурун сүмеледим. Бодуларның моол уксаанар дугайында тодаргайлап, кажан, канчап Тыва чуртунга артып калганынарны, амгы чурттап турар байдалынарны, ажы-төлүңнерин тода бижиирин дилеп тур. Силерниң соңуургаан айтырыынарны, силерге ажыктыг кылдыр шинтпирлежир хереөке ассоциация арга-сүмеин берип болур деп кордап чоруулар.

Григорий САНЧАА,
Делегейниң моолдар ассоциациязының Чингине чөвүлелиниң кежигүнү.

АЛДЫН БАЙЛААВЫС — КАДЫКШЫЛ

Кижиниң алдын-байлаа — кадыкшылы. Ону садып ап, орнап-солуп шыдавас бис.

Чуртта байдал дүвүренгир, шаптараазынныг болуушкуннарга таваржып-даа турза, бистиң удуртур органывыс, чурттар аразының элээр чорук болгаш кадыкшыл лигазы, чоннуң кадыкшылын, ылангыя келир үеде чуртувусту эдлээр, эргелеп башкарар чаа, аныяк салгалды кадык, чаагай кижилер кылдыр хевирлээр талазы-биле кижизидилге ажылын улам сайзырангайжыдар дээш чаа-чаа угланыышкыннарны чогаадып, чер-черде чөвүлелдерге чөптүг негелдерни тургузуп турар.

Бистиң республика чөвүлели сөөлгү ийи чылда чамдык толаргай ажылдарны чорударынче кызыдып, чер-черде хөй-ниити организацияларын, активчилерни, социал педагогтарны углап, элээн ажылдарны кылып чорудар аргалыг болдувус. План ёзугаар база школалар, хөй-ниити организацияларының чалалгазын ёзугаар 12 район, 77 коллективтер, өөредилге черлеринге, хөй-ниити организацияларын эвилелдеп, бир черге чыып, кадыкшыл; элээр чорук дээш туржуп; ажылдаарынга ажыктыг тускай угланыышкыннарны өөредип, семинарларны эрттиртилээн бис.

Россияның өске девискээрлеринде чөвүлелдерни дуржулгазын эдерип, кадык чаагай амыдырал дээш кандыг-кандыг ажыл чорудар дугайында сүмелер, өөредиглер чорудар тускай методиктиг төптү Тыва эки турачылар деп чаз аттыг кудумчуун 29 дугаар бажыңында ажыктан бис.

Бистиң элээрлер ниитилели кадык, чаагай амыдырал дээш суртаал чорудар культура, чырыдышкын организациязы болганда, ук төп-чүгештиң ажылын моон сонгаар-даа улам сайзырадыры көрдүнген. Эрткен чайдан бээр хөй кижи келгилээн, өөренген. Чүгле сентябрь 2-ден бээр 91 кижи кээп өөренген, тускай угланыышкыныарлыг плакаттарны, кыйгырыгларны 2 дыл кырында алганнар. Оон ангыда арагадан, таакпыдан эмнедир, эки тура-биле чарлыр дээннер база кээп турар. Чүгле бо чайын 78 кижи-биле оожургалдын ажык чугаазын чорудуп, күзелиннин аайы-биле эмчилерже чоруткулаан бис.

Бистиң бо нарын, берге, ынчалза-даа эң-не кижизиг, чаагай ажылывыска чер-черге, коллективтерге дузалакчылар, деткикчилер керек. Кызылдың көдээ ажылагай техникуму, Красноярскиниң агроуниверситединиң Кызылда филиалы бистиң-биле 3 чыл дургузунда сырый харылзаалыг ажылдап келген. Көдээ ажыл-агый техникумунда директориуң кижизидилге талазы-биле оралакчызы Любовь Маспык-ооловна бо чылын өөредилге эгелээри билек-ле, дуржулгалыг декторлар, хоойлу ажылдакчыларын башкылар, сургуулдар коллективтериче чалап, корум-чурумну экижиде-ниче угланган ажылдарны эгелээн. Бо өөредилге чериниң чурталга бажыңының кызыл-булуңунда тускай төпчүгешти шимеп, белеткеп турар. Кызылдың ортумак өөредилге черлериниң төлээлерин аңаа чыып, дуржулга солчуру көрдүнген.

Кызыл районуң Кур-Чер школазында 2 чыл бурунгаар «Кадыкшылга клуву» тургустунган. Оон президентизи, хөй-ниитичи башкы Валентина Ондар чүгле школада эвес, суурнуң хөй-ниитизи, аныяктарны ук ажылга хаара тударын бодап, ажылдап турар.

Ол кожуунуң элээр чорук, кадыкшыл чөвүлелиниң даргазы Тамара Оюн-ооловна Билчин үстүнде адаанын школада клубтуң ажылынга болгаш Шамбалыг ортумак школазының урулларны улусчу педагогика аргалары-биле өөбелериң чаагай чанчылдарынга хевирлеп кижизидип турарынга үндезилээш, районуң бүгү школаларында кадыкшыл булуннарын тургузуп, эң эки корум-чурумнуг, кадыкшылдыг класс, школа, эң эки «Кадыкшылга булуң» дээш көкурстарны чарлаан. Школаларда эгелээн бо чугула ажылды ол-ла кожуунуң культура киллизи, кожуун эмнелгези деткин, ада-иелер, улуг салгалдың ортузунга арагалаашкын болгаш өске-даа багай чанчылдарга удур бир демниг ажыл чорудар дээш көдүрлүп, ажылдап эгелээнин чугулалап демдеглээри артык эвес.

Кызыл хоорайның школаларының социал педагогтары, оралакчы директорлары, библиотекарылары, эмчилери база бистин чөвүлел-биле сырый харылзаалыг. Эң-не идепкейлиг ажылдап кирипкен № 2, 1, 5, 9 школаларны айтып казайн. Чоокку хүннерде № 9 школаның администрациязы, социал педагогтар бөлүү улуг класстарның педагогиктиг чөвүлелин эрттиргеш, аңаа кадыкшылга клувун тургузары чугула дээрзин чугаалашкаш, үстүү класстарның өөреникчилериниң киржилгези-биле ындыг клубту тургусканнар.

Клубтуң чөвүлелинге 11 кижи сонгуткан, президентизинге аныяк социал педагог Екатерина Салчак сонгуткан. Школаның администрациязы, башкылар коллективи ажытөлүп, кижизидилгезинге элээр, кадык чорукка төөлдер кол роль-ду ойнаар ужурлуг деп санааш, төөлдер-биле ажылды бир янзы көрүп, ада-иелер хуралынга биеэги дег улуг, узун отчет кылбайн, амыдыралчы, айтырыг, харыы, ажык чугаа, сүмележилге, билчилге үткаары киирип турары солун, ажыктыг чорду. Чаа ёзу-биле ажылдаар «Деткимче, дузалажылга комитединге» — ам төөлдер комитедин ынчаар эде адаан — беш башкы, беш төөлдерден аңгыда, беш эң-не идепкейлиг өөреникчилер киргеннер. Өөреникчилер, ада-иелернин, башкыларның кадыкшылын экижидер сорулга-биле сагыш-сеткил ооржургадылгазының кабинедин организастаан. Ук кабинетти дуржулгалыг психолог Галина Чөлбенеевна Ооржак удуртуп турар. Ында массажист база ажылдап турар. Ук кабинеттиң ажылы моон сонгаар улам сайзыраар.

Оон ангыда өске школаларның төлээлери бо ажыл талазы-биле ук школаның бир талантылыг, хоочун башкызы Алексей Төгүсович Бөлгүм-ооллуң кылып, чогаадып, шимеп турар стендилерин болгаш өөреникчилерге, башкыларга база ада-иелерге кылып белеткээн «Кадыкшылга булунун» канчаар кылырын база кээп өөренип, сонуургап болур.

Эргим номчукчулар, удуртукчулар, бо кончуг берге үеде ажы-төлүвүстү 20 вектин халавы, чумазы — арагалаашкын, алкоголизм база наркотиктиг бүдүмелдерни ажыглаар багай чанчылдардан чогуур үеазинде камгалаар деп бодаар болзувусса, улуг салгалды, ада-иелерни шыңгыы билиндирип, кыйгырар. бут кырынга тургузар үе келген-дир.

Мындыг берге, нарын ажылга чүрээм-биле бердинип, башкарып турар болганымда силерниң кичээнгейиннерге чамдык чаржынчыг, коргунчуг саннарны берикседим.

— 1993 чылдың тос айларының иштинде 7628 кемхерек үүлгедиишкиннери болган. Ол үүлгедиишкиннерниң 75 хуузу чүгле арагалаашкынның түңнелинде болган. Сөөлгү үеде кем-херек үүлгедиишкиннери Бии-Хем, Кызыл, Улуг-Хем, Тожу, Сүт-Хөл кожуунларда көвүдеп турар. Эзириктер сергедир черге 14-15 харлыг ооллар, уруглар — 181 кижи, 16-17 харлыг —494, 18-14 хар чедир 1306 кижи кирген. 273 ада-иелер ажы-төлүн, аал-оранын октааш, товаап чоруп турар. Учётта 1405 назы четпестер туруп турар. Эрткен чылын арагалааш кем-херекче 1412 кижи кирип турган болза, бо чылын— 1722 кижи. Эрткен чылын назы четпестерден 98 кижи арагалааш кем-херекке онаашкан болза. бо чылдың 9 айларында 156 кижи четкен.

Ам ада-иелерге бир өөреник